

Araştırma Makalesi • Research Article

Tuna Bulgar Devleti'nin Ticaret Politikası
Trade Policy of The Danube Bulgarian State

Öner Tolan*

Öz: Bulgarlar, VII. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'in kuzey bozkırlarında Kubrat Han liderliğinde bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardır. Ancak kurucusunun ölümü üzerine zaafa uğrayan bu devlet kısa sürede siyasi varlığını yitirdi. Asparuh Han, kendisine bağlı boylarla birlikte Aşağı Tuna boylarına gelerek 681 yılında bir devlet kurmayı başardı. Asparuh'tan sonra gelen Tervel Han'ın başarılı idaresi döneminde devletin temelleri sağlamlaştırmışken hemen sonrasında yaşanan fetret dönemi merkezi otoriteyi ciddi oranda sarstı. VIII. yüzyılın sonlarında yeniden toparlanan devlet Kurum Han ile birlikte gücünün doruğuna ulaştı. IX. yüzyıl ortalarında Hıristiyan Slav bir devlet haline gelen Bulgar Devleti, Symeon döneminde siyasi gücünün ikinci zirve noktasına ulaştı. Ancak ondan sonra gelen idareciler aynı başarılı yönetimi sergileyemediler. Bulgarlar, Tuna boylarına ilk geldikleri zamandan itibaren yeni yurtlarının ekonomik potansiyelini oldukça yerinde bir biçimde değerlendirmişler ve bir takım ekonomik faaliyetlere girişmişlerdir. Bu alanda ziraat ve ticaret ilk sırada yer almıştır. Nitekim kuruluşun tamamlanmasının ardından ikinci hükümdar Tervel Han döneminden itibaren aktif bir ticaret politikası uygulandığını görmekteyiz. Bu çalışmanın amacı belirtilen tarihler arasında hüküm sürmüş olan Tuna Bulgar Devleti'nin hükümdarları tarafından sürdürülen ticaret politikasının esaslarını tespit etmektir. Buna bağlı olarak, aynı bir çalışmanın konusu olabilecek olan Bulgarlarda ticari faaliyetler konusuna girilmeyecek ve sadece devletin ekonominin bu alanına yönelik takip ettiği siyaset tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tuna Bulgar Devleti, Bizans, Bulgar Hanları, Ticaret Politikası, Orta çağda Ticaret.

Abstract: Bulgars had succeeded in establishing an independent state in the northern steppes of the Black Sea under the leadership of Kubrat Khan in the first half of the 7th century. But, this state, which weakened upon the death of its founder, lost its political existence in a short time. Asparuh Khan, together with the tribes affiliated to him, came to the Lower Danube region and succeeded in establishing a new state in 681. While the foundations of the state were strengthened during the successful administration of Tervel Khan, who came after Asparuh, the interregnum period that followed immediately shook the central authority. The state, which recovered at the end of the 8th century, reached the peak of its power with Kurum Han. The Bulgarian State, which became a Christian

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-9148-6944, onertolan@gmail.com.tr.

Cite as/ Atıf: Tolan, Ö. (2023). Tuna Bulgar Devleti'nin ticaret politikası. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 551-575 <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1314373>

Received/Geliş: 14 Jun/Haziran 2023

Accepted/Kabul: 30 August/Ağustos 2023

Published/Yayın: 30 August/Ağustos 2023

Slavic state in the middle of the 9th century, reached the second peak of its political power during the reign of Symeon. However, the administrators who came after him could not display the same successful management. Since the first time they came to the Danube river-banks, the Bulgarians have evaluated the economic potential of their new homeland quite appropriately and have engaged in some economic activities. Agriculture and trade took the first place in this respect. As a matter of fact, after the completion of the establishment, we see that an active trade policy has been implemented since the reign of the second ruler, Tervel Han. The aim of this study is to determine the principles of the trade policy carried out by the rulers of the Danube Bulgarian State, which ruled between the specified dates. Accordingly, the subject of commercial activities in Bulgarians, which can be the subject of a separate study, will not be discussed and only the policy followed by the state in this field of economy will be tried to be determined.

Keywords: Danube Bulgarian State, Byzantium, Bulgarian Khans, Trade Policy, Trade in the Middle Ages.

Giriş

Çok daha büyük bir etnik yapıdan kopan küçük bir parça olarak, VII. yüzyıl sonlarında Aşağı Tuna bölgesinde hakimiyet tesis eden Bulgarların göç ve devletleşme süreçleri nispeten daha iyi bilinmekle birlikte bundan önceki dönemleri hakkındaki bilgiler oldukça karmaşıktır. V. yüzyılın 60'lı yıllarında Karadeniz'in kuzeyine doğudan gelen göç ile birlikte yaşanan hareketlenmeler, bölgede -gur bitimli Türk boylarının varlığı, bunların bu bölgedeki tarihlerinin ne kadar gerilere gittiği ve birbirleriyle bağlantıları gibi konular üzerinde birçok karanlık nokta ve yoğun tartışmalar mevcut ise de neticede Hunların da dahil olduğu Oğur boy birliği tabanlı bir etnik karışım süreci sonrasında Kuzey Karadeniz bozkırlarında Bulgar etnoniminin ortaya çıktığı tarihçiler tarafından genel kabul görmüştür (Fehér, 1999: 25-26; Kafesoğlu, 1985: 2-3; Golden, 2006: 119-120). Bulgarlar, hakimiyet alanları Karadeniz'in kuzey bozkırlarına kadar uzanan Avar ve Göktürk devletlerinin eş zamanlı zayıflamaları neticesinde "Eski Büyük Bulgaria"¹ coğrafyasında Kubrat Han liderliğinde bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardı. Ancak kurucusunun ölümü üzerine zaafa uğrayan bu devlet, Kubrat Han'ın beş oğlunun farklı istikametlere dağılmaları neticesinde siyasi varlığını yitirdi. Üçüncü çocuk Asparuh Han, kendisine bağlı boylarla birlikte Aşağı Tuna boylarına gelerek, 681 yılında Bizans Devleti'nin bağımsızlığını onayladığı bir devlet kurmayı başardı. Bu devlet daha sonra, her ne kadar etnik kimliğini kaybederek de olsa, Makedonya ve Trakya'yı da içine alan Kuzey Balkanlarda 1018 yılına kadar varlığını sürdüren dönemin en güçlü devletlerinden biri haline gelecektir.

Asparuh'tan sonra gelen Tervel Han'ın başarılı idaresi döneminde devletin temelleri sağlamlaşırken hemen sonrasında yaşanan fetret dönemi merkezi otoriteyi ciddi oranda sarısa da varlığını tehlikeye düşürecek bir boyuta ulaşmamıştır. VIII. yüzyılın sonlarında yeniden toparlanan devlet Kurum Han ile birlikte gücünün doruğuna ulaştı. Ancak bundan sonrası için Slavlaşma ve Hıristiyanlaşma artık engellenebilir seviyeyi geçmişti. Boris Han'ın Hıristiyanlığı kabulü sonrası dil ve yazı konusundaki düzenlemeler neticesinde artık Hıristiyan Slav bir devlet haline gelen Bulgar Devleti, Symeon döneminde siyasi gücünün ikinci zirve noktasına ulaştı. Ondan sonra gelen idareciler aynı başarılı yönetimi sergileyemediler. Kuruluşundan itibaren rakibi olan Bizans Devleti'nin bu dönemde en güçlü hükümdarlarından birinin idaresinde bulunması Bulgarlar için büyük bir şanssızlık olacak ve II. Basileios'un uzun soluklu Bulgar savaşları neticesinde devlet siyasi varlığını yitirecektir (Tuna Bulgar tarihi için genel olarak: Runciman, 1930; Kurat, 1979: 796-801; Fine, 1983; Kayapınar, 2002: 630-640; Karatay, 2013: 273-294.).

Bulgarlar, Tuna boylarına ilk geldikleri zamandan itibaren yeni yurtlarının ekonomik potansiyelini oldukça yerinde bir biçimde değerlendirmişler ve bir takım ekonomik faaliyetlere girişmişlerdir. Bu alanda ziraat ve ticaret ilk sırada yer almıştır (Kafesoğlu, 1985: 51). Nitekim kuruluşun tamamlanmasının ardından ikinci hükümdar Tervel Han döneminden itibaren aktif bir ticaret politikası uygulandığını görmekteyiz. Kuşkusuz bu durumun temelinde daha Karadeniz'in kuzeyinde iken onların ticari faaliyetlerle uğraşmalarından kaynaklanan tecrübenin de katkısı vardır. Örneğin Bulgarların etnik kökeninin önemli bir bileşeni olan Onogurlar hakkında Jordanes, bunların sansar derisi

¹ "ἡ παλαιὰ Βουλγαρία ἐστὶν ἡ μεγάλη" (Theophanis, 1883: 357; Nikephoros, 1990: 86).

ticareti ile uğraştıklarını söylemektedir (Jordanes, 1915: 60). Bununla birlikte yine Karadeniz'in kuzeyinde buldukları ilk dönemlerde Bulgarların komşu kabilelerle ve Cherson üzerinden Bizans ile canlı bir ticaret sürdürmüş oldukları arkeolojik kalıntılardan net bir biçimde tespit edilebilmektedir (Gjuzele, 1988: 46-47). Dolayısıyla geldikleri coğrafyadaki faaliyetlerinden zaten ticarete yatkın bir toplum oldukları anlaşılan Bulgarların Tuna boylarında da aynı ticari faaliyetleri sürdürmeleri kaçınılmazdı. Bu çalışmanın amacı belirtilen tarihler arasında hüküm sürmüş olan Tuna Bulgar Devleti'nin hükümdarları tarafından sürdürülen ticaret politikasının esaslarını tespit etmektir. Buna bağlı olarak, ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek olan Bulgarlarda ticari faaliyetler konusuna girilmeyecek ve sadece devletin ekonominin bu alanına yönelik takip ettiği siyaset tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Tervel Han Dönemi (701-718)

Tuna Bulgar Devleti'nin ticaret politikası açısından değerlendirebileceğimiz ilk hadise Tervel Han döneminde, 716 yılında Bulgarlar ile Bizans arasında yapılan bir anlaşmadır. Theophanes Confessor'un kroniğinde geçen bu anlaşma Tervel Han dönemi hadiseleri ile ilgili olarak değil de Kurum Han dönemi hadiseleri anlatılırken ve biraz da karışık bir şekilde aktarılmaktadır. Kurum Han, 811 yılında İmparator I. Nikephoros karşısında aldığı büyük galibiyetin ardından 812 yılında Debeltos'u kuşatıp ele geçirmiş ve şehrin nüfusunu başka yere nakletmişti. Bu sırada Bizans ordusunda baş gösteren birtakım karışıklıkların da etkisiyle Bulgarlar kuvvetlerini Trakya ve Makedonya'ya kadar getirince Anchialos, Beroia, Nikaia, Probaton, Philippoupolis, Philippi, Strymon ve diğer birçok kalelerdeki nüfus kendiliğinden bulunduğu yeri terk etmişti (Theophanis, 1883: 495-496). İşte içinde anlaşma teklifinin de yer aldığı Kurum Han'ın bundan sonraki faaliyeti hakkında kronik yazarı, AM 6305 (812/813) yılı için şu bilgiyi aktarmaktadır:

“Bu yıl, Bulgarların lideri Kroumpos, Dargameros'u, Adramytionlu Theodosios ve patrik Germanus zamanında Bulgaristan'ın o zamanki hükümdarı olan Kormesios ile kararlaştırılan şartları yenilemek amacıyla yeni bir barış yolu aramak için İmparator Mihail'e gönderdi. [Söz konusu şartlar.] sınırı Trakya'daki Meleones olarak belirlemek; [haraç olarak] 30 libre altın değerinde giysi ve kırmızı [boyalı] postlar; ayrıca her iki taraftan gelen mültecilerin, kendi yöneticilerine karşı komplo kurmuş olsalar bile, ülkelerine geri gönderilmeleri ve her iki ülkede ticaret yapanların berat ve mühürlerle tasdik edilmesi gerektiği: Mührü olmayanın mal varlığı hazine tarafından müsadere edilecektir.”²

Devamında Kurum Han istekleri kabul edilmediği takdirde Mesembria üzerine yürüyeceği tehdidinde bulunuyordu. Anlaşma hakkında, daha kısa olmak kaydıyla bu kroniğin devamı olan Theophanes Continuatus'ta da bilgi aktarılmaktadır:

“Bulgarların hükümdarı Kurum, uzlaşma ve dostluk numarası yaparak, sanırım, önceki nesillere makul görüldüğü gibi, yıllık meblağın kendisine haraç olarak verilmesi şartıyla bir barış antlaşması yapmak istedi; Bulgar ve Romalı mültecilerin de kendi ülkelerine geri verilmesi gerektiğini sözlerine ekledi. Mültecilerle ilgili bu talep Senato'ya mantıksız görüldü, ancak hüküm süren imparator Mihail barışı sağlamakta başarısız olmamak arzusuyla Bulgar hükümdarıyla tamamen aynı fikirdeydi.”³

² “Τούτω τῷ ἔτει Κροῦμμος, ὁ τῶν Βουλγάρων ἀρχηγός, διὰ Δαργαμηροῦ τὰ περὶ τῆς εἰρήνης αὐθὶς πρὸς Μιχαὴλ τὸν βασιλέα ἐπροσβέυσσατο, ζητῶν τὰς ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Ἀδραμυτινοῦ στοιχηθείσας καὶ Γερμανοῦ τοῦ πατριάρχου σπονδὰς πρὸς Κορμέσιον, τὸν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ κύριον Βουλγαρίας· αἱ τοὺς ὄρους περιεῖχον ἀπὸ Μηλεῶνων τῆς Θράκης, ἐσθῆτάς τε καὶ κόκκινα δέρματα ἕως τιμῆς ἑξήκοντα χρυσίου· καὶ ἐπὶ τούτοις τοὺς πρόσφυγας ἐκατέρων ἀποστρέφασθαι πρὸς ἐκάτερον, κἄν τύχωσιν ἐπιβουλευόντες ταῖς ἀρχαῖς, τοὺς δὲ ἐμπορευομένους εἰς ἐκάτερας χώρας διὰ σιγγιλίων καὶ σφραγίδων συνίστασθαι, <τοῖς δὲ σφραγίδας μὴ ἔχουσιν ἀφαιρεῖσθαι> τὰ προσόντα αὐτοῖς καὶ εἰσκομίζεσθαι τοῖς δημοσίοις λόγοις.” (Theophanis, 1883: 497).

³ “ὅθεν ἄρτι Κροῦμμου τοῦ τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνος συμβάσεις καὶ φιλίας ὑποκρινομένου καὶ σπονδὰς ζητοῦντος εἰρηνικάς, εἰ μόνον τὰ κατ' ἔτος διδόμενα εἰς τὰξιν οἴμαι δοθῶσιν φόρου αὐτῷ, ὡς τοῖς πρότερον ἔδοξε,

Anlaşma hakkında en geniş bilgileri ihtiva eden bu iki kayıttan Theophanes Confessor'un kaydı mevcut haliyle oldukça karışıktır. Öncelikle metindeki kronolojik tutarsızlık araştırmacıları bir hayli uğraştırmıştır. Çünkü "Bulgar Hakanlar Listesi"ne göre (Ahmetbeyoğlu, 1994: 5) Kormisoş (737-754), Adramytionlu Theodosios (III. Theodosios, 715-717) ile Patrik Germanos'un (715-730) değil, V. Konstantinos'un (741-775) çağdaşıdır. Eğer anlaşma III. Theodosios döneminde yapılmış ise o sıralarda Bulgarların başında Tervel Han'ın olması gerekmektedir.

Karmaşayı düzeltme adına tarihçiler tarafından bazı çözüm önerileri ileri sürülmüştür. Örneğin Theophanes'in anlaşmanın yapıldığı dönemdeki idarecileri karıştırdığı ve buna belki de Kormisoş döneminde yapılmış bir ateşkes anlaşmasının neden olduğu iddia edilmiştir (Runciman, 1930: 33, 59). Öte yandan G. Cankova-Petkova, esasen Tervel Han'ın kabul edilen tarihten çok daha önce idareden ayrıldığını (711 yılında Tervel Han'ın izini kaybettiğimizi, kaynaklarda ona yapılan bu tarihten sonraki atıfların anakronizm olduğunu iddia ederek), Bulgarların başına geçen üçüncü hükümdarın Kormisoş olduğunu ve dolayısıyla 716 tarihinde Bulgarların başında Tervel'in değil Kormisoş'un bulunduğunu söylemektedir (Cankova-Petkova, 1963: 43-44). Bundan başka 716 yılında otuz yıllık bir anlaşma yapıldığı ve bunun 746 yılında Kormisoş döneminde yenilediği ve karışıklığın da bundan kaynaklandığı görüşü (Oikonomides, 1988: 29) kronolojik karmaşayı giderme adına sunulan diğer bir çözüm yoludur. Bununla birlikte Theophanes'in, bu bilgiyi neden ilgili dönemde değil de Kurum Han dönemini anlatırken verdiği konusu bir soru işareti olarak kalmakla birlikte, İmparator ve Patrik'in dönemini doğru ve net bir şekilde vermesi nedeniyle 716 yılında Bizans devleti ile Bulgarlar arasında bir anlaşmanın yapıldığı genel kabul görmüş bir husustur (Zlatarski, 2007: 177-178; Runciman, 1930: 32; Fehér, 1999: 49; Oikonomides, 1988: 29).

Theophanes'in kaydındaki ikinci ve daha önemli belirsizlik Kurum Han tarafından sunulan anlaşma maddeleri ile ilgilidir. Mevcut metnin dört temel madde içerdiği görülmektedir: birincisi Bizans ile Bulgar Devleti arasındaki sınırın tespiti, ikincisi Bulgarlara ödenecek verginin miktarı, üçüncüsü mültecilerin karşılıklı olarak ülkelerine iadesi ve sonuncusu iki ülke arasındaki ticaretin devlet kontrolüne alınması. Kurum Han'ın barış teklifindeki şartlar bu şekilde dört madde halinde başka herhangi bir kaynaktan geçmemektedir. Bulgar tarihi ile ilgili genel nitelikli bilimsel çalışmalarda Theophanes'in kaydındaki anlaşma teklifi ile ilgili bütün maddelerin esasen 716 yılı anlaşmasında mevcut olduğu ve dolayısıyla Tervel Han ile İmparator III. Theodosios arasında kararlaştırıldığı kabul edilmektedir (Zlatarski, 2007: 178-183; Runciman, 1930: 32-33; Mutaftçiev, 1943: 148-149; Fehér, 1999: 62 vd.; Primov, 1978: 14-15). Ancak Kurum Han'ın ultimatomundaki maddelerin tamamının 716 anlaşmasında mevcut olmadığı, esasen maddelerin iki kısımdan oluştuğu, birinci kısmın (ilk iki madde) 716 anlaşmasındaki maddelerin özeti niteliğinde olduğu, ikinci kısmın ise (son iki madde) Kurum Han'ın kendi eklemeleri olduğu şeklinde farklı görüşler de mevcuttur⁴.

Meseleyi daha net anlayabilme adına kaynaklardaki ifadelerle biraz daha yakından bakmak gerekmektedir. Theophanes Confessor olayı aktarırken, önce adı geçen idareciler döneminde yapılan bir anlaşmadan bahsediyor ve hemen ardından ilk iki maddeyi zikrediyor. Bu aktarım ilgili maddelerin önceki anlaşmada var olduğu imasını akla getirmektedir. Theophanes'in bundan sonra "καὶ ἐπὶ τούτοις" (bunun ardından) ifadesini kullanarak diğer iki maddeyi aktarması, son iki maddenin aynı bağlamda düşünülmediğine işaret etmektedir. Aynı şekilde onun "Devamı" olan Theophanes Continuatus'un kaydında da vergi maddesinin ardından mülteciler ile ilgili kısım "προστιθέντος" (ekledi) ifadesi kullanılarak aktarılmaktadır. Bu da ilgili maddenin Kurum Han tarafından eklendiğini göstermektedir (Cankova-Petkova, 1976: 38; Oikonomides, 1988: 29). Yine Theophanes Continuatus'ta "yıllık

καὶ προστιθέντος ὡς καὶ τοὺς πρόσφυγας Βουλγάρων, πρὸς δὲ καὶ Ῥωμαίων εἰς τοῦπίσω ἐκδίδοσθαι τῷ ἑαυτῶν ἔθνει, ἄτοπον ἐφάνη τὸ τῶν προσφύγων τοῖς τῆς συγκλήτου βουλῆς, εἰ καὶ ὁ βασιλεύων Μιχαὴλ ὅλως ἐγένετο τῆς δόξης τοῦ ἄρχοντος τῷ γε δὴ τῆς εἰρήνης βούλεσθαι μὴ ἀποτυχεῖν." (Theophanes Continuatus, 2015: 22).

⁴ Oikonomides, daha 1924'te dikkat çekilmiş olan bu hususun Beşevliev ve Christophilopoulou dışındaki bilim adamları tarafından göz ardı edildiğini belirtmektedir (Oikonomides, 1988: 29). Cankova-Petkova da aynı ihmalden yakınıp son iki maddenin Kurum Han'ın eklemesi olduğunda ısrar etmektedir (Cankova-Petkova, 1976: 37-40).

meblağ” ifadesi “öncekilerin kabul ettiği” şeklinde ifade ediliyor⁵. Bu ise bu maddenin doğrudan Kurum’dan önce mevcut olduğunu gösteriyor. Symeon Logothete de kendi aktarımında Kurum’un daha fazla vergi talep ettiğini bildirmektedir. “Daha fazla” vurgusu zaten ödenmekte olan bir vergiyi ima etmektedir⁶. Vergi meselesiyle ilgili olarak ayrıca, bu anlaşma ile ilgili olmasa bile Tervel döneminde Bizans’ın Bulgarlara vergi ödediğine dair Mes’ûdi’nin bir kaydı mevcuttur⁷. Şu hâlde sınır ve vergi ile ilgili maddelerin 716 anlaşmasında geçtiği kesindir.

Mülteciler ile ilgili madde kuvvetle muhtemel Kurum Han tarafından eklenmiştir. Mesela ilginç bir şekilde Genesios da aynı konudan, yani Kurum Han’ın barış teklifinden bahsederken sadece esir değişimi talebini zikretmektedir (Genesios, 1998: 12). Benzer şekilde Skylitzes aynı konuda Kurum Han için esir değişimi dışında bir talepten bahsetmemektedir (Skylitzes, 2010: 13). Bu bilgiler mültecilerle ilgili talebin Kurum’a ait olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Zaten Theophanes Continuatus adlı eserde mülteciler ile ilgili maddelerin geniş tartışmalara konu olduğu ve senato tarafından reddedildiği gerekçeli olarak anlatılmaktadır (Theophanes Continuatus, 2015: 22-24). Bu konunun senatoda geniş tartışmalara neden olmasını, sorunun daha önce neredeyse hiç gündeme getirilmediği ve tartışılmadığı şeklinde yorumlayan Cankova-Petkova, Asparuh’un ilk haleflerinin hükümdarlığı döneminde siyasi mülteciler sorununun gündeme gelmesinin pek mümkün olmayacağını çünkü o dönemde neredeyse hiç mülteci olmadığını söylemektedir. Ayrıca Kurum Han’ın son iki maddeyi kendisinin eklediğine gerekçe olarak, bir yüzyıl boyunca Bulgar devletinde meydana gelen değişimlerin yanı sıra, devletin VIII. yüzyılın son on yıllarında ve IX. yüzyılın başındaki farklı siyasi ve ekonomik evrim aşamasında olduğunu göstermektedir (Cankova-Petkova, 1976: 39). Zaten mülteci konusunun, içerdiği talep açısından güncel bir konu olması gerekir. Bu hususta yaklaşık yüz yıl önceki bir talebin yenilenmesi pek mümkün görünmemektedir.

Ticaretin devlet kontrolüne alınması ile ilgili son maddeye gelecek olursak esasen üçüncü madde için öne sürülen argümanlar dördüncü madde için de geçerli sayılabilir. Zira Tervel Han döneminde böyle bir anlaşma maddesi uygulandığına dair Theophanes Confessor dışında başka hiçbir kaynaktan bilgi yoktur. Onun verdiği bilgi de yukarıda görüldüğü üzere, maddenin önceki anlaşmada mı geçtiği yoksa Kurum Han’ın eklemesi mi olduğu konusunda net bir çıkarım yapmaya imkân vermemektedir. Şunu ifade edelim ki, kaynaklardaki bilgi eksikliği nedeniyle bu konuda kesin bir yargıya varacak durumda değiliz. Uygulamanın Tervel Han döneminde başlamış olması ihtimal dahilinde olmakla birlikte, aşağıda değinileceği üzere yeniden yoğunlaşmaya başlayan ticareti düzenlemeye çalışan Kurum Han’ın koymaya çalıştığı yeni bir anlaşma maddesi olması daha muhtemeldir.

Bu noktada hangi maddenin hangi tarihte gündeme geldiğini anlamak açısından belki de şu soruyu sormak anlamlı olabilir: Eğer Kurum Han’ın barış şartı olarak öne sürdüğü dört madde 716 yılı

⁵ “...εἰ μόνον τὰ κατ’ ἔτος διδόμενα εἰς τὰξιν οἶμαι δοθῶσιν φόρου αὐτῶ,”.

⁶ “ἐπιζητῶν καὶ πάμπολλα πάκτα.” (Symeon Logothetes, 2006: 209).

⁷ “Justin’in ikinci iktidarı otuzuncu hükümdar devridir. Tarfelâ’nın [Tervel] yardım etmesi karşılığında ona yıllık haraç vermeyi vaat etmişti. Bunu yapıyordu.” (Mesûdi, 2018: 121; Şan, 2017: 528). Oikonomides, bu konuyu incelediği çalışmasında “[haraç olarak] 30 libre altın değerinde giysi ve kırmızı [boyalı] postlar” ifadesinin esasen yıllık vergi değil Bulgar ticaretine, ilgili mallar için konulmuş bir kota olduğunu ileri sürmektedir. Giysiden kastedilenin ipek giysi olduğunu ve bunun boyalı derilerle birlikte o dönemde Bizans başkentinde üretilen miktarı az ama değeri yüksek ticari emtia olduğunu, bu anlaşma ile de Bizans’ın her yıl bu mallardan 30 libre altın değerinde bir miktarı Bulgarlara satmayı kabul ettiğini söylemektedir. Dolayısıyla zikredilen altın miktarı yapılacak ihracatın toplam miktarının tavan fiyatını oluşturmaktadır. Böylelikle malların kalitesi ve fiyatı düşünce ihracat miktarı artacaktır. Ayrıca bu ticaretin 716 yılından önce de mevcut olduğunu ve bu anlaşma ile yoğunluğunun ayarlandığını ve ihraç miktarının garantiye alındığını eklemektedir. Oikonomides yine Bizans ile Bulgarlar arasındaki bahsi geçen ticaretin Karadeniz kıyısındaki önemli bir ticaret merkezi olan Mesembria üzerinden yürütüldüğünü ve Theophanes’in kaydında yer alan Kurum Han’ın imparatoru Mesembria’yı almakla tehdit etmesinin ve sonuçta da almasının bu durumla alakalı olduğunu söylemektedir (Oikonomides, 1988: 30-31). Bundan başka Sophoulis, Kurum’un buradaki isteğinin yıllık vergi miktarı değil kendi şahsı için hediye talebi olduğunu, yıllık vergi talebini ise daha sonra başkent surları önüne geldiğinde bildirdiğini söylemektedir (Sophoulis, 2012: 230).

anlaşmasında Bizans tarafından kabul edilmiş olan maddeler ise şimdi Kurum döneminde aynı maddeler Bizans tarafından neden kabul edilmemektedir? Sonuçta Bizans Kurum Han döneminde, Bulgarlar karşısında, 716 yılındakinden daha güçlü bir durumda değildir. Bizans-Bulgar ilişkilerinin o zamanki durumuna baktığımızda, Asparuh Han liderliğindeki Bulgarlar üzerine IV. Konstantinos'un yaptığı ilk sefer bozgunla sonuçlanmış, sonrasındaki seferler de daha iyi sonuç vermemiştir. Bununla birlikte Bizans 695 yılında yaklaşık yirmi yıl sürecek bir kaos dönemi yaşamış, art arda gelen taht değişiklikleri devleti iyice güçsüzleştirmişti. Nihayetinde 715 yılında tahta çıkan III. Theodosios, bir yandan iç karışıklıkların etkisi diğer yandan Arap ilerleyişi gibi sıkıntılı bir süreçte iken Bulgarlarla anlaşma imzalamak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla Bizans'ın, VIII. yüzyıl başlarındaki yani 716 anlaşmasını kabul ettiği dönemdeki siyasi pozisyonu pek de parlak değildi. Aynı şekilde Kurum Han'ın anlaşma teklif ettiği sıralardaki durumu da bundan daha iyi değildi. 811 yılında İmparator'un da hayatını kaybettiği ağır yenilgi hala hafızalardaydı. Aynı felakette yara almış olan yeni imparator da uzun yaşamamış yerine I. Mikhail başa geçmişti. Kurum Han Develtos'u zapt etmiş güneye doğru ilerlemekteydi. Bu tehlike karşısında Mikhail, Charlamagne'in "imparator" unvanını dahi kabul etmek zorunda kalmıştı (Ostrogorsky, 1995: 117-145, 182-187; Treadgold, 1997: 323-345, 429-431). Evet iki dönem arasında imparator V. Konstantinos'un meşhur dokuz askeri seferiyle özdeşleşen bir Bizans üstünlük dönemi yaşanmıştı. Ancak gelinen noktada V. Konstantinos dönemindeki üstünlükten eser kalmamıştı. Dolayısıyla 812 yılındaki durum 716 yılındakinden hiçbir suretle daha parlak değildi. Bu durumun bize Kurum Han'ın öne sürdüğü şartların eskisine göre yeni talepler içerdiğini gösterdiği kanısındayız. Bu kabul aynı zamanda Theophanes'in hadiseyi neden Tervel dönemi olaylarını anlatırken değil de Kurum dönemi olaylarını anlatırken bahsettiği meselesini de daha anlamlı hale getirmektedir. Çünkü kronik yazarı Kurum'un yeni olan isteklerinden bahsetmişti ve onunla bağlantılı olarak geriye dönüş yapmıştı. Netice itibariyle bahsi geçen dört maddenin ikisinin 716 yılındaki anlaşmada mevcut olduğu, diğer ikisinin Kurum Han'ın güncel talepleri olduğu anlaşılmaktadır.

Şimdi Tervel Han dönemine geri dönebiliriz. Burada 716 yılında Tervel Han tarafından Bizans'a görünüşe göre kabul ettirilmiş olan anlaşma maddelerinden sınır ile ilgili maddenin devletin ticaret politikası açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Şöyle ki, kaynakta aktarılan ilgili maddede sınırın Trakya'daki Meleones olarak belirlenmesi şart koşulmaktaydı. Burada imparatorluk ile Bulgar ülkesi arasındaki bahsi geçen sınır, tarihçiler arasında oldukça tartışmalı olmakla birlikte, kabaca Kuzey Trakya'da, muhtemelen Burgaz Körfezi'nden, Sozopolis ve Debeltos'tan Beroe, Sredna Gora ve Yukarı Strymon vadisine uzanan bir çizgiyi takip etmiş olmalıdır (Runciman, 1930: 32-33; Obolensky, 1971: 65-66; Sophoulis, 2012: 229). Bu, Bulgar Devleti'nin Kuzey Trakya ovasına doğru genişlemeye başladığını, sınırlarını Bizans'ın Mesembria ve Anchialos limanlarına çarpıcı bir mesafeye kadar ilerlettiğini ve bir noktada Belgrad-İstanbul karayoluna ulaştığını göstermektedir (Primov, 1978: 13-14; Obolensky, 1971: 66). Esasen bu hususun daha iyi anlaşılması için orta çağda Balkanlardaki yol ağına kısaca bir göz atmakta fayda vardır.

Balkanlardaki yol güzergâhları içerisinde en önemlisi *Via Militaris* denen Belgrad (Singidunum) - İstanbul (Konstantinopolis) karayoluydu. Muhtemelen Romalılar tarafından inşa edilmesinden itibaren modern zamanlara kadar, Orta Avrupa'yı İstanbul'a bağlayan ana kıta güzergahı olarak hizmet etmiştir. Yol, Belgrad'dan başlayıp Niş (Naissus), Sofya (Serдика), Filibe (Philippopolis) ve Edirne'den (Adrianople) İstanbul'a uzanıyordu. Bu yol, Kuzey Denizi kıyılarından başlayan, Rhine vadisine tırmanan, Milano, Verona ve Aquileia'dan geçen, Poetovio'ya ulaşan ve sonra Drava vadisinden aşağı inen büyük askeri yolun devamıydı. Bu güzergâh, özellikle Roma siyasi merkez olma vasfını yitirdikten sonra, İstanbul'u Batı'ya bağlayan ana transit yol haline geldi. Ayrıca Tuna ağzından Varna, Mesembria ve Anchialos tarikiyle Karadeniz kıyısını takip ederek bağlanan ikinci, yine Tuna üzerindeki Novae'den Shipka geçidi üzerinden güneye inen üçüncü bir yol, bu ana yolun kuzey istikametinde Tuna ile bağlantısını sağlayan öteki kanallarını oluşturuyordu. Ana yolun güneyinde ise Niş şehrinde ayrılıp Üsküp (Skopje) istikametine doğru giden ve az çok Morava-Vardar vadilerini takip ederek Selanik'e (Thessalonike) ulaşan yol ise Belgrad-Selanik arasındaki en önemli güzergahı oluşturmaktaydı. Yarımada'yı doğudan batıya kesen diğer bir Roma askeri yolu ise, Adriyatik kıyısındaki Draç'tan (Dyrrhachium) başlayıp Ohri'den (Ohrid) geçerek Vodina (Edessa) üzerinden Selanik'e ulaşan ve oradan da deniz ve dağlar arasındaki alçak yerleri takip ederek İstanbul'a ulaşan *Via Egnatia*'dir. Bu

yol da Roma'dan Brindisi'ye uzanan *Via Appia*'nın devamı niteliğindedir. Bir başka deyişle, Konstantinopolis'in kurulmasıyla birlikte, iki imparatorluk başkentini birleştiren ana eksen niteliği kazanmıştı. Batı ile Doğu, Adriyatik ile Ege, Roma ile Konstantinopolis arasındaki bağlantıları sağlayan yol bu yoldu. Ordu tarafından ve ordu için yapılmış bu yol, ticaret yolu olarak da işlev görüyordu. Bu Roma yolları bir askeri garnizonlar ve kaleler sistemi ile korunuyordu, özellikle de dar geçitlerden geçtiği yerlerde. Bunlardan bazıları etraflarına eski askerlerden ve tüccarlardan oluşan bir nüfus toplamıştı ve gerçek birer şehir haline gelmişlerdi (Bu yolların detaylı güzergâhları ve tarihi önemleri hakkında bkz. Ekler: Harita 1; Obolensky, 1971: 18-24; Browning, 1975: 24-25; Avramea, 1999: 3-7. Avramea, 2002: 64-74; Sophoulis, 2012: 55-56; Laiou, 2012: 127-128). Görüldüğü üzere bu yollar sadece Balkanlar içerisinde iletişimi sağlamakla kalmıyor iki ana yolun devamı olan yollar vasıtasıyla Bizans'ın Batı ile olan temasını da sağlıyordu.

716 anlaşmasında tespit edilen sınır, aşağı yukarı Büyük Siper (Great Fence) denen ve kalıntıları günümüze kadar ulaşmış olan sınır hattına (bu sınır hattı için bkz. Harita 2) tekabül etmekteydi. Bu genişleme iki açıdan oldukça önemli idi. Birincisi yukarıda da geçtiği üzere Bulgar sınırı Bizans'ın batı ile iletişimini sağlayan en önemli iki ana yoldan biri olan Belgrad-İstanbul yoluna dayanmıştı. Bu da Bulgarlara burada işleyen ticari trafiği kontrol etme imkânı veriyordu. İkinci olarak Bulgarlar, devletin kuruluşundan itibaren doğal sınırı olarak görülen Balkan Dağları'nı ilk kez aşmışlardı. Yayıldıkları bölge üç tarafı Balkan Dağları, Rodoplar ve Istranca Dağları'yla çevrili Kuzey Trakya ovasıydı. Bu bölge, stratejik avantajının yanında ekonomik ve ticari açıdan da oldukça önemli idi. Balkan Yarımadası'nın en zengin tarım alanlarından biriydi ve aynı zamanda önemli Karadeniz limanlarının ve zanaatkarlık merkezlerinin bulunduğu yer burasıydı (Marinow, 2014: 20-22). Dolayısıyla Bulgarlar Doğu Karadeniz'in en önemli ticari limanlarının hinterlandına hâkim duruma gelmiş oluyordular. Böylelikle Bizans'ın o dönem için Balkanlardaki hem en önemli ticaret limanlarıyla ve hem de en önemli kara ticaret yoluyla bağlantı tesis etmiş bulunuyorlardı (Fehér, 2010: 293; Obolensky, 1971: 66). Ayrıca şu hususu da dikkate almak gerekmektedir. 716 anlaşması bildiğimiz kadarıyla herhangi bir Bizans-Bulgar savaşı sonrasında imzalanmamıştı. Neticede Arap tehlikesi karşısında İmparator'un destek arayışının bir sonucu olarak kabul edilmişti. Dolayısıyla ele edilen ticari anlamdaki önemli genişleme savaşarak elde edilip onaylatılmış bir kazanım değil diplomatik yolla elde edilmiş bir talepten ibarettir. Bu da bize ticari bağlamda bilinçli bir politika takip edildiğini göstermektedir.

Tervel Han'dan sonra Bulgarlar hakkında Bizans kaynaklarındaki bilgi akışı bir süre kesintiye uğramaktadır. Peş peşe yaşanan hükümdar değişimlerinden ve Bizans devletinin karşı saldırılarından anladığımız kadarıyla devlet ciddi bir iç bunalım dönemi geçirmiştir. Kardam Han (777-802) zamanında biraz toparlanma emareleri görülse bile Bulgarların eski güçlerine ulaşmaları ancak Kurum Han (802-814) döneminde gerçekleşecektir (Bulgarların bu karışık ve zayıf dönemi için bkz. Runciman, 1930: 34-50; Fehér, 1999: 49-52; Fine, 1983: 74-78; Primov, 1978: 7-40; Karatay, 2010a: 1-18; Ahmetbeyoğlu, 2020: 84-91; Kayapınar, 2002: 632-633; Küçüksipahioğlu, 2008: 223-226). Kurum'un ise Bizans'a karşı olan politikasında ticaretin önemli bir yer tuttuğunu baştan ifade etmemiz gerekir.

2. Kurum Han Dönemi (802-814)

Öncelikle bu dönemin siyasi hadiselerine daha yakından bakıldığında güney istikametinde bir genişleme çabasının ön plana çıktığı görülmektedir. Kurum Han bu yönde mücadeleyi sürdürürken aynı zamanda Bizans'a, iki ülke arasındaki ticareti düzenlemeyi amaçlayan hükümler içeren bir anlaşma teklifinde de bulunmuştur. Bu teklifi, yukarıda aktarıldığı üzere ordusuyla Mesembria önlerine geldiği zaman yapacaktı. Bu noktaya gelene kadarki siyasi sürece kısaca bakacak olursak: Kurum Han'ın güney istikametinde askeri harekate başlamasını Bizans İmparatoru'nun başarısız bir seferi tetiklemiş gibi görünmektedir. 807 yılında İmparator I. Nikephoros Bulgarlar üzerine bir sefere çıkmıştı ancak Edirne'ye geldiğinde kendine karşı bir isyan hazırlığı nedeniyle geri dönmek zorunda kaldı. 808 yılı sonlarında Bulgarlar, Makedonya'da Strymon bölgesine, o sırada burada bulunan garnizon askerlerinin maaşlarının ödendiği bir sırada, baskın yaptılar. Birçok askeri öldürmekle birlikte dağıtılan paraya da el koydular. Kurum Han bunun hemen ardından Sofya'ya (Serдика) saldırdı ve kısa bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdi (Theophanis, 1883: 482-485). İmparator bu saldırılara 811 yılında çıktığı ve

sonucunda hayatını kaybetmek suretiyle büyük bir felaket yaşadığı seferle cevap vermek istedi (Theophanis, 1883: 489-492; *811 Yılı Kroniği*, çeviriler: Dujčev, 1965: 205-254; Stephenson, 2006: 87-109; Uçar, 2021: 637-374). Ardından saldırıya geçen Kurum Han 812 ilkbaharında Develtos'u ele geçirdi ve nüfusunu Bulgar ülkesi içlerine göç ettirdi (Theophanis, 1883: 495-496). Ayrıca Bulgarlar Debeltos, Kanstantia, Anchialos ve Sozopolis'i ilhak ederek güney yönünde işgallerini genişlettiler⁸. İşte bundan sonra Kurum Han Bizans'a elçi göndererek anlaşma talebinde bulundu (Kurum dönemi siyasi hadiseleri için bkz. Zlatarski, 1980-1981: 125-146; Karatay, 2010b: 101-108; Ahmetbeyoğlu, 1996: 15-27; Kafesoğlu, 1985: 23-29; Runciman, 1930: 50-70; Sophoulis, 2012: 180-216, 221-245, 249-264).

Bütün bu hareketlerde esasen güney istikametinde bilinçli bir genişleme amacı güdülmektedir. Strymon baskını Ege denizi yolunu açmak (Zlatarski, 1980-1981: 127), Sofya saldırısı ise İstanbul-Belgrad yolu üzerindeki en önemli stratejik noktalardan biri üzerinde Bulgar tehdidini hissettirmeyi amaçlıyordu. Bundan sonra ele geçirilen Debeltos şehri, Mesembria, Anchialos ve Sozopolis şehirlerini İstanbul'a bağlayan kuzey-güney sahil yoluna hakimdi. Kurum, Debeltos'u ele geçirerek, diğer kıyı şehirleri ile imparatorluk başkenti arasındaki kara iletişimini kesmeyi amaçlamıştı (Sophoulis, 2012: 222). Bütün bunlardan anlaşılabilir ki ticaret yolları üzerinde bir hakimiyet tesisine gayret edilmekteydi. Güneye yönelik bu tehditkâr işgallerin sonrasındadır ki Bizans'a elçi gönderilmiş ve Tervel Han dönemindeki anlaşmasının yenilenmesi istenmişti. Olumsuz cevap karşısında da Mesembria'nın alınacağı tehdidi ihmal edilmemişti. Bu durum Kurum'un amacının daha ileri gitmek olmadığını, anlaşma şartlarının kabulü ile yetineceğini göstermektedir. Zaten sonrasında Han'ın işgalleri genişletmesi, Bizans'ın anlaşma teklifini kabul etmemesi nedeniyle vuku bulmuştur.

Şimdi Kurum Han'ın anlaşma teklifine dönecek olursak, yukarıda detaylı olarak ele aldığımız dört maddeden ikisinin Tervel Han dönemindeki 716 anlaşmasında bulunan diğer ikisinin de Kurum Han tarafından eklenen maddeler olduğunu söylemiştik. 716 anlaşmasındaki sınır ile ilgili maddeyi de ticaret açısından yorumlamıştık. Şimdi Kurum'un sınır ve ticaret açısından eski statüye dönmek istediği açıktır. Zira haritaya bakıldığında, anlaşmada sınır olarak teklif edilen bölgelere kadar olan yerlerin halihazırda Kurum tarafından zaten ele geçirilmiş olduğu görülecektir. Dolayısıyla esasen sınır ile ilgili madde mevcut haliyle fiili durumun Bizans tarafından onaylanması isteğinden başka bir anlam taşımamaktadır. Burada Kurum Han'ın önceki anlaşmanın ihyası için çabalaması hem o anlaşmanın Bulgarlar lehine düzenlemeler içerdiğinin hem de şimdiki durumda yürürlükten kalkmış olduğunun açık bir göstergesidir. Esaslarını tam tespit edemediğimiz ticari düzenlemeler içerdiği kuşkusuz olan Tervel anlaşmasının Bizans tarafından yürürlükten kaldırılması Bulgarların sekizinci yüzyılda yaşadıkları karışıklık döneminde vuku bulmuş olmalıdır. İşte bu, bir nevi fetret devri diyebileceğimiz dönem Bizans, üstünlüğü ele geçirmiş olmanın avantajını da kullanarak, önceki mükellefiyetlerinden kurtulmak için değerlendirmiş ve anlaşılabilir ki 716 anlaşmasını tek taraflı olarak bozmuştur.

Burada sınır ve ticari ilişkilerin, devletlerin gücü ve siyasi gelişmelerin etkisi gibi değişkenlerden nasıl etkilendiği konusunda önceki dönemden benzer bir hadiseyle bağlantı kurmak suretiyle önemli bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Bizans Devleti Attila Hunları döneminde de önce güçlü rakibine imtiyazlar vermek zorunda kalmış, sonra üstünlüğü ele geçirince bunları geri almak için harekete geçmişti. Attila'nın ölümünden sonra çocukları önce bir süre dağılmakta olan Germen boylarıyla mücadele etmişler ardından Bizans'a gönderdikleri elçilerle yeniden sınırdaki ticaret pazarlarının açılmasını istemişlerdi. Bu amaçla gönderilen elçilik heyetini Priscus eserinde şu şekilde nakletmektedir: "*Attila'nın oğullarından İmparator Leo'ya, önceki anlaşmazlıkları gidermek amacıyla bir elçilik heyeti geldi. Elçiler aynı zamanda bir barış anlaşması yapmanın ve eskiden olduğu gibi Tuna'da pazar kurup Romalılarla ticaret yapmanın iyi olacağını söylediler. Elçiler hiçbir konuda başarı sağlayamadan geri döndüler. Çünkü imparator, Roma ülkesine çok zarar vermiş olan Hunları Roma ticaretine dâhil etmek istemiyordu*" (Priscus, 1983: 353). Bu kayıttan gayet net bir biçimde anlaşıldığı üzere Attila'nın ölümünün ardından Bizans üstün duruma geçince yaptığı ilk iş ticaret kanallarını

⁸ Bu dönemde ele geçirilen yerler, 811-813 savaşları sırasında Krum'un kazandığı zaferleri anlatan Hambarlı yazıtında da zikredilmektedir. Yazıtın çevirisi için, Petkov, 2008: 6-7.

kapatmak olmuştur. Bu konuda Bizans idarecilerinin zihniyet dünyasını, Priscus, İmparator Leo'nun şahsında “Çünkü imparator, Roma ülkesine çok zarar vermiş olan Hunları Roma ticaretine dâhil etmek istemiyordu” ifadeleriyle açıkça ortaya koymaktadır. Demek ki yaklaşık üç asır sonra Bizans yine aynı hareket tarzıyla, zamanında üstün durumda olan rakibine verdiği ticari imtiyazı şartlar değişip kendisi üstün duruma geldiğinde hemen geri alma konusunda tereddüt göstermemiştir. Ancak şimdi Kurum Han'ın idaresinde Bulgarlar tekrar eski güçlerine ulaşmışlardır. Bulgar hükümdarı aynı maddelerde ısrar ettiğine göre eski anlaşma Bulgarlar için oldukça karlı olmalıydı (Sophoulis, 2012: 228). Yüz yıl kadar sonra bile hatırlanıp canlandırılması için uğraşıldığına bakılırsa ya etkisinin uzun dönem Bulgarlar arasında hissedilmiş olduğunu veya O. Karatay'ın dikkat çektiği üzere (Karatay, 2010b: 104) Bulgar sarayında iyi bir arşiv ve vakayiname geleneğinin bulunduğunu varsaymamız gerekir.

Şimdi Kurum tarafından eklenen maddelere dönebiliriz. Bunlardan biri mültecilerin iadesi ile ilgili idi. Diğeri ise iki ülke arasındaki ticareti düzenliyor ve devlet kontrolünü öngörüyordu. Burada konumuz açısından bizi ticaret ile ilgili düzenleme ilgilendirmektedir. İlgili madde, “Her iki ülkede ticaret yapanların berat ve mühürlerle tasdik edilmesi gerektiği, mühürü olmayanın mal varlığının hazine tarafından müsadere edileceği” hükmünü taşıyordu. Burada ticari faaliyetle uğraşanların doğrudan devlet kontrolünde olması ve dolayısıyla ekonomik faaliyetlerin kayıt altına alınması gibi bir gaye güdüldüğü açıktır. Bu şekilde kaçakçılığın da önlenmesi sağlanacaktır. Bu açıdan bakıldığında maddenin ticari faaliyetlere bir düzenleme getirdiğini söylemek mümkündür. Bu da iki devlet arasında halihazırda yapılmakta olan ticari faaliyetlerin bulunduğu işaret etmektedir (Primov, 1978: 15, ancak maddenin 716 anlaşmasında mevcut olduğunu kabul etmektedir). V. Konstantinos'un savaşları ile kesintiye uğramış olması muhtemel olan ticari ilişkiler, Bulgar ülkesinin kuzeydoğu kesiminde IV. Leo (775-780) dönemine ait sikkelerinin bulunmasının (Sophoulis, 2012: 160) ve daha sonra Kurum tarafından alındığında Mesembria'da büyük miktarlarda altın, gümüş ve diğer malların ele geçirilmesinin (Theophanis, 1883: 499) gösterdiği gibi yeniden canlanmaya başlamıştır. İşte Kurum'un bu ticari faaliyetlere çeki düzen vermek istediği göze çarpmaktadır.

Öte yandan mevcut haliyle bu maddenin Bulgarlar için mi yoksa Bizans için mi avantajlı olduğu konusu tartışmalıdır. Primov maddenin dış ticarete daha tecrübeli olan Bizans için daha avantajlı olacağını çünkü Bizans'ın her türlü ithalat ve ihracattan vergi aldığı, böylelikle de vergisi ödenmemiş mallara el koyma hakkı elde ettiğini vurgulamaktadır. Ayrıca uluslararası pazara adım atan Bulgar Devletinin Bizans deneyimini benimsemiş olduğunu ve Bizanslıların uyguladığı önlemleri uygulamayı faydalı bulduğunu eklemektedir (Primov, 1978: 14). Ancak maddenin Kurum tarafından teklif edildiği unutulmamalıdır. Onun bu maddeyi koymaktaki amaçlarından birinin de Bizans casuslarının tüccar olarak Bulgar ülkesine girmesini engelleme çabası olduğu belirtilmiştir (Sophoulis, 2012: 232; Curta, 2011: 30). Zira Bizans casuslarının Bulgarlar içerisinde faaliyette oldukları Theophanes'in daha önceki döneme ait bir kaydından net bir şekilde bilinmektedir⁹.

Neticede Kurum Han'ın barış teklifi Bizans tarafından reddedilince o da söylediğini yapmak için harekete geçti ve Mesembria'yı kısa bir kuşatmanın ardından ele geçirdi (Theophanis, 1883: 499). Mesembria Balkanların en önemli ve en zengin şehirlerinden biriydi. Sağlığa çok yararlı kaplıcalara sahip olmanın yanı sıra büyük bir ticaret merkeziydi. Hem Doğu Bulgar ülkesinde üretilen ürünler için yükleme limanı hem de İstanbul'dan Tuna'ya ve Karadeniz'in kuzey sahillerine giden gemiler için uğrak yeri idi (Runciman, 1930: 60). Kurum Han ilerleyişine bundan sonra da devam etti. Trakya'da Bulgar güçlerinin uğradığı küçük çaplı başarısızlıkların ardından o, 813 yılında Versinikia'da Bizans ordusuyla karşı karşıya geldi. Burada elde ettiği ezici galibiyetin ardından başkent istikametinde ilerleyen Bulgar hükümdarı yol üzerindeki Edirne'yi de kuşatarak İstanbul önlerine kadar geldi. Ancak şehrin surları karşısında aciz kalan Kurum Han, teklif ettiği anlaşma maddeleri de kabul edilmeyince, İmparator'un düzenlediği bir suikasttan hafif yaralı kurtulmuş bir şekilde ve öfkeyle etrafı yağmalayarak geri döndü.

⁹ 773 yılında Telerig Han bir kurnazlık yaparak imparatora bir mektup yazıp Bizans'a sığınmak istediğini ve bu nedenle Bulgar ülkesinde ona yardım edebilecek adamlarının olup olmadığını sormuştu. İmparator kendi adamlarının isimlerini bildirince Telerig Han hepsini öldürmüştü (Theophanis, 1883: 448).

Dönüşte de kuşatma altındaki Edirne'yi ele geçirip nüfusunu sürgün etmeyi ihmal etmedi. Sonrasında Lüleburgaz'a (Arcadiopolis) kadar uzanan diğer bir askeri sefer Bulgarlar için elde edilen ganimet açısından hayli kazançlı olmuşsa da Kurum Han başkenti almak için daha kapsamlı bir hazırlık içerisindeyken 814 yılında aniden hayatını kaybetmiştir (Theophanis, 1883: 499-503; Theophanes Continuatus, 2015: 24; Genesis, 1998: 5, 11-12; Symeon Logothetes, 2006: 158-160; Skylitzes, 2010: 5-6, 13-14; Zlatarski, 1980-1981: 131-139; Karatay, 2010b: 104-106; Runciman, 1930: 60-68; Sophoulis, 2012: 233-245, 249-264).

Ticaret politikası açısından yorumlayabileceğimiz herhangi bir gelişmenin olmadığı Mesembria'dan sonraki faaliyetler, o zamana kadar elde edilen kazanımları garantiye almak ve Bizans'a kabul ettirmek şeklinde değerlendirilmelidir. Çünkü Kurum Han'ın eğer ölmeden hemen önceki son hazırlıklarını hariç tutarsak İstanbul önlerine geldiğinde barış için talep ettikleri, 812'de Mesembria'yı almadan hemen önce talep ettikleri kadar bile değildi. Sadece vergi talebinde bulunmuş ve bunun da çok miktarda altın, giysiler ve seçilmiş genç kızlar olarak ödenmesini istemişti¹⁰. Kurum Han'ın burada sadece vergi talebinde bulunmasını yorumlamak kolay iş değildir. Mesembria önlerinde dört temel istek söz konusu idi. Bunlardan sınır ile ilgili olan belki de istenen hattın ilerisine geçildiği için artık anlamını yitirmişti. Vergiyi ise zaten şimdi talep ediyordu. Peki diğer iki mesele yani mülteciler ve ticari kontrol meselesi ne olmuştu? Özellikle konumuz açısından ticareti düzenleyen madde ile ilgili olarak Bizans'ın bunu kabul ettiğine ve uyguladığına dair hiçbir bilgi yoktur. Zaten iki devletin savaş hali devam etmektedir. Ancak şunu da göz önünde tutmak gerekir ki ticaret ile ilgili madde esasen her iki ülke için de karşılıklı avantaj sağlıyordu. Kurum Han'ın savaşı sürdürmesi büyük ihtimalle önceden planlanmış bir şey değildi. Zira Versinikia galibiyeti, Trakya ve Makedonya topraklarının büyük bir bölümünü kentleriyle birlikte Bulgarların eline bırakmıştı. Öte yandan Kurum, Bizans başkentinin zapt edilmesi güç olduğunu elbette ki biliyordu. Bundan başka, donanma olmadan İstanbul'u kuşatmanın sonuç vermeyeceğinin de farkındaydı (Zlatarski, 1980-1981: 132-134; Sophoulis, 2012: 251). Bizans'ın ona karşı koymadaki başarısızlıkları ve Versinikia Savaşı'nın ardından Bizans'ta yaşanan taht değişiklikleri onu, Edirne'yi kuşattıktan sonra İstanbul önlerine kadar gidip göz dağı vermek suretiyle isteklerini kabul ettirmek gibi bir yola sevk etmişti (Zlatarski, 1980-1981: 134). Burada sadece vergi talebinde bulunması ticari kontrol konusunun çözümlenmiş olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak maalesef bu konuları açıklığa kavuşturacak herhangi bir kaynağa sahip değiliz. O nedenle kesin bir yargıda bulunmak mümkün görünmemektedir.

G. Feher, Kurum Han'ın güney yönlü genişleme politikasının devletin genel ticaret politikasıyla alakalı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, Serdika'nın ele geçirilmesiyle Belgrad-İstanbul, Makedonya'nın işgaliyle de Niş-Selanik yolları Bulgarların kontrolüne girmiştir. Böylelikle o zamana kadar Balkan Yarımadası'na sıkışıp kalmış küçük bir devlet olan Bulgar Devleti bu tarihten itibaren doğu-batı ticaretinde söz sahibi olan bir transit geçiş memleketi oldu ve bu sayede elde ettiği gümrük vergileri sayesinde zenginleşti (Fehér, 2010: 293-294; Fehér, 1999: 63-64; Kafesoğlu, 1985: 24-25). Bu dönemde Makedonya'da henüz tam anlamıyla hakimiyet tesis edilmemiş olsa da Strymon vadisine yapılan saldırılar artık Bulgarların bu bölgede varlıklarını hissettirdiklerini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Tervel Han ile Kurum Han'ın yaklaşık yüz yıl arayla, ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurma şeklinde tezahür eden, aynı devlet politikasını uygulamakta oldukları açık bir şekilde görülmektedir.

3. Omurtag Han Dönemi (814-832)

Kurum Han'ın ölümünün ardından, arada Dukum, Ditzevg gibi isimlerin zikredildiği kısa süreli taht değişiklikleri dönemi sonrasında Omurtag Han Bulgarların başına geçti. Han'ın iktidardaki ilk işi, görünüşe göre Mesembria yakınında alınan bir yenilginin ardından (Sophoulis, 2007-2008: 201-212), Bizans ile Otuz Yıllık Barış anlaşması yapmak oldu. Bulgarlar bu sayede 823 yılındaki Slav Thomas isyanında Bizans'a ordu göndermek suretiyle yardımda bulundular. Bizans ile sağlanan barışın ardından Omurtag Han'ın Kuzeydoğu ve Kuzeybatı sınırlarında genişlemeye dayalı daha aktif bir politika

¹⁰ "...ἡρξάτο ζητεῖν πάκτα χρυσίου καὶ ἰματισμῶν πολλὸν ἀριθμὸν, καὶ κοράσια ἐπιλέκτα ποσότητα τινά." (Scriptor Incertus, 1842: 342).

sürdürdüğü anlaşılıyor. Maalesef kaynak yokluğu nedeniyle kuzeydoğudaki faaliyetlerin kronolojisi tam hâkim değil. Ancak mevcut veriler Tuna'nın kuzeydoğusuna doğru Bulgar etki alanının genişlediğini göstermektedir. Omurtag dönemine ait bir yazıtta askeri sefer için kuzeye gönderilen ve Dinyeper Nehri'nde boğulan üst düzey bir komutandan bahsedilmektedir (Petkov, 2008: 9). Yine o bölgedeki arkeolojik buluntular da aynı duruma işaret etmektedir (Sophoulis, 2012: 292-293). Kuzeybatı istikametindeki gelişmeler ise aşağıda daha geniş ele alacağımız üzere özellikle ticaret politikasıyla bağlantılı hakimiyet sahasının genişletilmesine yönelik çabalar ihtiva etmektedir. Omurtag Han dönemi ayrıca başkent Pliska ve diğer şehirlerde hayata geçirilen imar faaliyetleri ile de ön plana çıkmaktadır (Omurtag Han dönemi hadiseleri için genel olarak bkz. Runciman, 1930: 71-84; Ahmetbeyoğlu, 1989: 42-46; Kayapınar, 2002: 634-635; Curta, 2006: 154-165; Sophoulis, 2012: 272-310).

Omurtag Han dönemi hadiseleri içerisinde Bulgar Devletinin ticari politikasıyla bağlantılı gelişmeler Otuz Yıllık Barış ile kuzey ve kuzeybatı yönlü genişlemelerdir. Önce Otuz Yıllık Barış antlaşmasının maddelerini ele alacağız: Bir anlaşmanın yapıldığından ama maddelerinden bahsetmeyen Bizans kaynaklarının (Theophanes Continuatus, 2015: 50; Genesis, 1998: 36) aksine 816 yılında yapılan¹¹ Otuz Yıllık Anlaşma'nın maddeleri Pliska yakınlarında bulunan bir Bulgar kitabesine kazanmıştır (Petkov, 2008: 9; ayrıca anlaşmanın anlatıldığı kitabe hakkında bilgi, tahrif olan kısımlar için düzeltme önerileri, kitabenin çevirisi ve maddelerin analizi için bkz. Bury, 1910: 276-284; krş. Runciman, 1930: 72-74; Sophoulis, 2012: 279-283). Buraya kaydedilen dört maddeden biri sınır, biri esir değişimi diğer ikisi ise, biraz karışık şekilde, sınır bölgelerindeki buldukları yerde kalmaları beklenen "imparatora tabi olan Slavlar" ile imparatorun tebaası olmadığı için evlerine dönmek zorunda kalan Slavlarla ilgilidir. Kitabedeki anlatım "*On bir maddeden birincisi...*" diye başladığından, metnin, anlaşmanın tamamını ihtiva etmediğini ve muhtemelen Bulgarlar lehine olan maddeleri özetlediğini söylemek mümkündür (Bury, 1910: 281). Mevcut haliyle herhangi bir ticari hüküm içermeyen anlaşmanın sınır ile ilgili maddesine daha yakından bakmakta fayda vardır. Anlaşmada sınır için "*Develtum'dan Potamoukastel'e ve iki Auroleva arasından ve Baldazena ile Agatoniki arasındaki birçok köprüye ve Leuka'ya ve Konstantia'ya ve Makri çayırına ve Hebros nehrine ve Hemus dağına*" kadar giden istikamet kabul edildiği kaydedilmiştir (Petkov, 2008: 7-8). Metinde geçen yer adlarının çoğunun günümüzdeki konumu hakkında tarihçiler arasında önemli anlaşmazlıklar mevcuttur (literatür için, Runciman, 1930: 73; Sophoulis, 2012: 280; Curta, 2011: 16-19) ancak belirlenen sınırın kabaca 716 yılında Tervel Han ile yapılan anlaşmadaki sınırla uyumlu olduğu ve Otuz Yıllık Barış'tan kısa bir süre sonra inşa edilen Karadeniz'den (Burgaz Körfezi) Meriç Nehri'ne uzanan 131 kilometrelik "Büyük Toprak Siper" in (Erkesiya) de yaklaşık olarak aynı sınıra tekabül ettiği konusunda ortak bir fikir vardır (Bury, 1910: 282; Runciman, 1930: 73-74, 288-290; Curta, 2011: 19-21; Sophoulis, 2012: 280). Böylelikle Kurum Han'ın kabul ettirmeye çalıştığı sınır resmi bir anlaşmayla nihayet onaylanmış olmaktadır. Mevcut durumda güneyde gelinen nokta, Belgrad-İstanbul yolunun Edirne-Filibe kısmına dayanmak suretiyle (Runciman, 1930: 74), önceki dönemde olduğu gibi Bulgarların doğu-batı istikametindeki ana ticaret yoluna el atmalarına imkân sağlamış oluyordu.

Anlaşma ile ilgili diğer bir husus ise her ne kadar kayıtlarda ticari bir hüküm görülmesi de iki devlet arasındaki ticari ilişkileri normalleştirmeye yönelik önlemler alındığıdır. Kuzeydoğu Bulgaristan'da ve Romanya Dobruca'da V. Leo (813-820) adına kesilmiş önemli sayıda madeni para bulunması ve ayrıca Develtos'ta imparatorluk *kommerkiariois*inin¹² varlığı (Curta, 2011: 17; Sophoulis, 2012: 284) bu duruma işaret etmektedir. Sonraki gelişmelere bakıldığında Develtos'un iki ülke arasındaki resmi ticaret merkezi olarak Mesembria'nın yerini aldığı söylenebilir.

Kuzey batı sınırları ise bu dönemde siyasi açıdan biraz karışıktı. 818 yılında Timociani denen Timok Nehri civarında yaşayan Slavlar Frank İmparatoru'na müracaat ederek Bulgarlara karşı koruma

¹¹ Anlaşmanın tarihi hakkındaki tartışmalar ve tarihinin tespiti için bkz. Treadgold, 1984: 213-220; krş. Sophoulis, 2012: 278.

¹² Kommerkiarios (κομμερκιάριος): Sınır bölgelerinde ticareti kontrol etmekle görevli resmi devlet memuru (Kazhdan & Oikonomides, 1991: 1141).

talep etmişlerdi. Bu bölgelerin sonradan Bulgar hakimiyetine girdiğini arkeolojik buluntulardan anlıyoruz. 819 yılında Pannonia'daki Slavların Franklara karşı isyan etmesi (Bulgar genişlemesini kolaylaştıran bir husus) ve ardından 824 yılında Obodrit Slavlarının Bulgar saldırıları hakkında Franklara şikâyetinde bulunmaları bölgedeki siyasi düzenin karışmaya başladığını göstermişti. Aynı 824 yılında ilk kez Bulgar elçileri barış anlaşması yapmak üzere Dindar Louis'in sarayına gelmişlerdi. Ardından Omurtag Han peş peşe elçiler göndermeye devam etmiş, Frank İmparatoru'nun tepkisizliğine cevap olarak da 827'de saldırıya geçmişti. Detayları bilinmeyen bu Bulgar-Frank sınır savaşları 832 yılına kadar sürdü (Carolingian Chronicles, 1970: 104, 105, 115, 116, 117, 118-119, 119-120, 122; Runciman, 1930: 81-83; Curta, 2006: 157-159; Sophoulis, 2012: 294-299).

Bu olayların Bulgarların kuzey yönlü ilerleyişini ne oranda etkilediğini kestirmek oldukça zordur ancak arkeolojik bulgular IX. yüzyılın ilk yarısında Bulgarların Güney Transilvanya'da hakimiyet kurduklarını göstermektedir. Bu genişlemenin Bulgar-Frank savaşlarının sonucunda gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Yine yüzyılın başında vuku bulan Avar yıkılışının geride bırakmış olduğu siyasi boşluk Bulgarların işini kolaylaştıran bir diğer unsur olmuştur. Anlaşılan o ki Bulgarlar batı ve kuzey batı istikametinde ilerlerken kuzeyi de ihmal etmemişlerdi. Zaten daha sonra Franklarla yapılan 832 anlaşması Tisza Nehri'nin doğusunu Bulgar hakimiyetine sokmuştu. Güney Transilvanya'da Bulgar hakimiyeti ile ilgili olarak Bulgarların Karpatların ötesini kontrol etme amacıyla Tuna'nın kuzeyinde idari birimler ve güçlü kontrol noktaları tesis etmiş oldukları ve yazılı kaynaklardan bilinen "Tuna ötesi Bulgaria"sının bu amaca yönelik olduğu ve hatta Kurum Han'ın Edirne'yi aldıktan sonra buradaki halkı bahsi geçen bölgeye bu amaçla iskân etmiş olduğu şeklinde görüşler mevcuttur. Ancak bu hususlar biraz tartışmalı olsa da (ilgili literatür ve farklı bir yorum için Curta, 2022: 57-77) Tuna-Karpat arası bölgede Bulgar ayak izleri arkeolojik bulgularla tespit edilebilmektedir. Eldeki kanıtlara bakılırsa, önce güneydoğu Karpatlarda ve Tuna Nehri'nden Güney ve Orta Transilvanya'ya kolay erişim sağlayan Olt ve Jiu Nehri vadileri boyunca (Slon, Poian, Cernat vb.) bir dizi stratejik noktayı işgal etmişlerdi. Daha sonra Transilvanya'nın tuz madenleri bakımından zengin bölgelerine girdiler. Yerel askeri güçleri bastırdılar ve Mureş Nehri boyunca tuz trafiğini kontrol etmek ve Pannonia ve Moravya'ya tuz nakliyesini vergilendirmek için az sayıda yerleşimciyi (belki bir garnizonun askerleri ve aileleri) merkezden bu bölgelere naklettiler. Bulgarların askeri varlığı daha kuzeyde, en eskisi muhtemelen IX. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir dizi yerleşim ve mezar topluluğunun (Alba Iulia, Blandiana, Sebeş) bulunduğu Orta Mureş boyunca, Kuzeydoğu Bulgaristan bölgesi ile açık benzerliği olan eserler (en önemlisi gri perdahlı çanak çömlek, amphora benzeri sürahiler ve küpeler) üretilmesi suretiyle görünür hale gelmektedir. Bölgedeki Bulgar güç merkezi, dokuzuncu yüzyıla tarihlenebilecek bir dizi önemli buluntunun üretildiği Alba Iulia'da kurulmuş gibi görünüyor. Daha sonraları, 892 yılında Doğu Frank Kralı'nın Moravya'ya karşı olan savaşında Bulgarlardan Moravya'ya yaptıkları tuz ihracatını durdurmalarını talep etmesi tuz madenleri üzerindeki Bulgar kontrolünü net bir şekilde göstermektedir (The Annals of Fulda, 1992: 124). Bu sıralarda Transilvanya'da tuz madenlerinden sağlanan tuzun iki ana ticari güzergahı mevcuttu: birincisi güneydeki Mureş Nehri vadisini takip ediyordu. Buradan batı istikametine sevk edilen tuz önce Tisza Nehri'ne ve oradan da Tuna'ya ulaşıyordu. İkinci büyük yol ise kuzeydeki Someş Nehri vadisiydi. Arkeolojik bulgulardan Bulgar hakimiyetinin Transilvanya'nın güneyinde etkili olduğunu, kuzey bölgelere pek ulaşmadığını, o bölgelerin yerel güçlerin elinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu suretle Bulgar hakimiyeti Transilvanya'daki iki önemli ticaret yolundan güneydekine münhasır kalmış gibi görünmektedir. 900'lü yılların başlarında Mureş vadisi kuzeybatıdan art arda gelen Macar akınlarının hedefi haline gelinceye kadar Bulgarların bu bölgedeki ticaret üzerindeki hâkimiyetleri devam edecektir (Madgearu, 2001: 271-283; Madgearu, 2002-2003: 41-62; Madgearu, 2005: 103-120; Sophoulis, 2012: 128, 193-194; Curta, 2022: 58-71).

Omurtag Han döneminde devletin ticaret politikası açısından Bizans ile yapılan Otuz Yıllık Barış Antlaşması'nın ve kuzeyde Transilvanya'da hakimiyet kurulmasının önemli olduğunu söylemiştik. Bizans ile yapılan anlaşma Kurum Han'ın fetihlerini onaylamak suretiyle Bulgar sınırını güneyde yine Tervel Han dönemindeki konumuna getirmiş ve Belgrad-İstanbul yolu ile teması sağlamıştır. Daha da önemlisi, İmparatorluk'la resmi ticari mübadelelerin yeniden başlaması, Han için düzenli bir gelir kaynağı sağlamış ve IX. yüzyılda Bulgar ekonomisinin canlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu noktada Omurtag Han dönemindeki Bizans ile olan ilişkilere ticari cepheden baktığımızda Kurum Han'ın amacı

olan doğu-batı ticaret yolunun kontrolünü sağlama hedefine ulaşılmış olduğu ve baba ile oğulun aynı politikayı uyguladığı söylenebilir. Bizans'tan umulan gayeler elde edildikten sonradır ki Omurtag Han batıya dönerek Frank sınırlarıyla ilgilenmeye başlamıştır. Bu meşguliyetin sonucu da Transilvanya tuz ticaretinin kontrolü olmuştur. Kuzeyde ve güneyde sağlanan ticari kontrol sayesinde Bulgar devleti önemli gelir kaynakları elde etmek suretiyle mütemadiyen zenginleşmiştir. Bu durumun en net kanıtı Omurtag Han döneminde girilen imar ve inşaa faaliyetleridir. Bu dönemde kapsamlı imar faaliyetlerine girildiğini ve yeni saraylar inşa edildiğini yazılı ve arkeolojik kaynaklardan oldukça detaylı şekilde tespit edebiliyoruz. Önemli oranda maddi kaynak gerektirmiş olması muhtemel olan bu teşebbüslere girişmek ancak kuzeydeki ve güneydeki ticaret yollarına hakimiyet sayesinde temin edilen zenginlikten karşılanmış olabilirdi (Fehér, 2010: 293-296; Fehér, 1999: 53-54, 63-67; Ahmetbeyoğlu, 1989: 43-45; Sophoulis, 2012: 284).

4. Malamir-Presiam ve Boris Han Dönemleri (832-889)

Omurtag Han'ın Enravotas, Zvinitza ve Malamir adlarında üç oğlu vardı. En büyük oğlu Enravotas Hıristiyanlığı benimsediği için öldürüldü. Bu durum, Omurtag Han döneminde belirginleşen Hıristiyanlaşmanın Bulgar hanedan üyelerine kadar sirayet ettiğini gösteren önemli bir belirtidir. Zvinitza hakkında Presiam'ın (Ohri piskoposu Theophylactos gibi bazı kaynaklara göre Boris'in de) babası olduğu dışında bir bilgimiz yok. Omurtag Han'ın ardından tahta önce kısa süreliğine Malamir (831-836), ardından da Presiam (836-852) geçmiştir¹³. Kaynak bakımından diğer dönemlere göre daha fakir olan Malamir Han ve Presiam Han dönemlerinin siyasi hadiseleri konusunda kısıtlı bilgiye sahip olduğumuzdan bu dönemde sürdürülen ticaret politikasının esaslarını tespit etmekte de oldukça güçlük çekiyoruz. Bulgar kitabeleri ve Bizans kaynaklarından öğrenebildiğimiz bu döneme ait başlıca hadiseler şu şekildedir: Bu dönemde meydana gelen Makedonyalıların isyanı hadisesi genel kabul olarak 835/836 yılına tarihlenmektedir. Buradaki Makedonyalılardan kasıt Kurum Han tarafından Edirne'nin alınışının ardından Tuna ötesine sürülüp iskân edilen nüfustur. Bunlar o dönemden beri Makedonyalılar adıyla ve kendi idarecilerinin hakimiyeti altında Bulgarlara bağlı olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Şimdi Kordyles adındaki idarecilerinin liderliğinde geldikleri yerlere geri dönme talebiyle isyan edip Bizans'tan yardım istemişlerdi. Bölgedeki Bulgar idarecisi nehri geçip isyancılar üzerine saldırmış ancak başarısız olunca Macarlardan yardım istemişti. Macar saldırıları devam ederken Bizans imparatorunun gönderdiği gemilere ulaşmayı başaran bu Makedonyalılar buldukları yerden ayrılmışlar ve hadise böylece son bulmuştu (Symeon Logothetes, 2006: 236-237). Döneme ait bir diğer hadiseyi Bizans imparatoru VII. Konstantinos, meşhur eseri *De Administrando Imperio*'da nakletmektedir. Buna göre Bulgar hükümdarı Presiam Sırları itaat altına almak için saldırıya geçmiş ancak üç yıl savaştıktan sonra birçok adam kaybetmekle birlikte hiçbir başarı elde edemeden eri çekilmişti (Constantine Porphyrogenitus, 1967: 154). Malamir dönemine ait bir kitabe ise Han'ın başa geçişinin ardından Bizans'ın Otuz Yıllık Barış'ı bozarak Bulgar ülkesine saldırıya başladığından bahsetmektedir. Ülkeyi *kavkhan* Isbul ile birlikte yöneten Malamir Han da buna aynı şekilde karşılık vermiş, Bizans'ı yenilgiye uğratıp güneye doğru ilerleyerek bazı kaleleri ele geçirmiş ve Philipopolis'e (Filibe) kadar gelmiştir. Bulgar idarecileri kısa bir kuşatma ve müzakerelerin ardından şehri ele geçirmişlerdi (Petkov, 2008: 12). Aynı döneme ait Philippi yazıtında ise Presiam Han'ın *kavkhan* Isbul'u Smolijaniler (Strymon Nehri civarındaki Slavlar) üzerine gönderdiğinden ve onları aşırılıkları nedeniyle cezalandırdığından bahsetmektedir (Petkov, 2008: 12-13).

Maalesef bu döneme ait aktardığımız hadiselerin hiçbirinin tam tarihi belli değildir. O nedenle olayların sağlıklı bir kronolojisini oluşturmak bir hayli müşkül bir iştir. Bazı bilim adamları tarafından Bizans ile Omurtag Han döneminde yapılmış olan Otuz Yıllık Barış anlaşmasının, Makedonyalıların

¹³ Oldukça belirsiz olan Malamir Han ile Presiam Han'ın hükümdarlık dönemleri için: Malamir Han'ın 852 yılına kadar başta olan hükümdar olduğu, Presiam'ın ikinci dereceden bir idareci olduğu veya Presiam isminin Malamir Han tarafından kullanılan ikinci bir isim olduğu şeklinde farklı görüşler mevcuttur. Tartışmalar için bkz. Runciman, 1930: 292-297. Bu dönemin siyasi hadiseleri için ayrıca bkz. Runciman, 1930: 84-90; Kayapınar, 2002: 635; Curta, 2006: 165-166.

nakli ile ilgili 835/836 hadisesi dışında herhangi bir bozulmaya uğramadan 846 yılına kadar devam ettiği gerekçesiyle, her iki kitabeldeki bilgilerin aynı olayı anlattığı ve Makedonyalıların nakli ile alakalı olduğu düşünülmüştür. Öte yandan bu iki kitabeldeki bilgilerin aynı askeri seferi anlattığı ve idarecilerin aynı kişiler olduğu (yani Malamir ve Presiam isimlerinin tek şahsın farklı iki ismi olduğu) veya bir savaşta iki farklı askeri seferden bahsettiği ve arada Bulgar hükümdarının değiştiği (836'da Malamir'in yerine Presiam'ın geçtiği) şeklinde yorumlar da vardır (Fine, 1983: 109). Bununla birlikte kitabelerdeki iki seferin 846 yılında, Otuz Yıllık Anlaşma'nın bitişinin ardından Malamir Han'ın güneye doğru yaptığı askerî harekât olduğu yönünde görüşler de mevcuttur (Runciman, 1930: 88-89). Esasen burada bizi ilgilendiren husus aşağıda tekrar değineceğimiz üzere bu hadiselerin sonucunda Bulgarların Makedonya'da hakimiyet kurmaya başlamaları hususudur. Daha önce Kurum Han döneminde bu istikamette ilk teşebbüsler yapılmıştı. Belki Omurtag Han döneminde kuzey ve batı sınırlarındaki hadiseler nedeniyle güney taraf biraz ihmal edilmiş olabilir. Ancak şimdi aynı istikamete dönüldüğü anlaşılıyor. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi olayların kronolojisini tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır. Ancak zaman çerçevesini biraz sınırlayabiliriz. Boris Han döneminde Makedonya'nın Bulgarların elinde olduğunu biliyoruz (Whittow, 1996: 279). 860 yılından sonrası için Boris Han'a Hristiyanlığın kabul ettirildiği Bizans seferi dışında Bulgarlar ile Bizans arasında kaynaklara geçmiş herhangi bir savaş yoktur. Öncesi için ise kaynaklar, Boris Han'ın 852 yılında Bizans devletinin başında naip olarak bir kadının (İmparatoriçe Theodora) bulunmasını fırsat bilip Bizans'a karşı saldırıya geçmesinden bahsederler. İmparatoriçenin sert tepkisini not eden Bizans kaynakları maalesef seferin sonucu hakkında bilgi vermiyorlar (Genesios, 1998: 77; Theophanes Continuatus, 2015: 230; Skylitzes, 2010: 90; Symeon Logothetes, 2006: 239-240). Eğer Makedonya, Boris Han'ın 852 yılındaki bu seferi sonucu ele geçirilmediyse 846 yılında kitabelerde bahsedilen seferler sonucu ele geçirilmiş olmalıdır (Fine, 1983: 110-112). Burada Makedonya'da hakimiyet tesis etme amacıyla güneye doğru bilinçli bir genişleme söz konusu ise muhtemelen buna engel olabilecek tek unsur, bu sırada Bizans desteğiyle toparlanmakta olan Sırlar (Runciman, 1930: 87-88; Fine, 1983: 109-110) olacaktır. Herhalde Sırlar üzerine yapılan sefer de bununla alakalı olmalıdır. Makedonya'da hakimiyet kurulmasının önemi ticari açıdan Selanik Niş yolu üzerinde de kontrol sağlanmasını temin etmesinden kaynaklanmaktadır.

Boris Han (852-889) dönemine geldiğimizde o, başa geçer geçmez Doğu Frank Kralı Alman Louis'ye 832 anlaşmasını yenilemek için elçi gönderdi ancak bir yıl sonra Moravya Kralı ile ittifak halinde, Batı Frank Kralı'nın da kışkırtmasıyla, Frank topraklarına saldırdı. Ancak başarısız oldu (The Annals of Fulda, 1992: 24, 33; The Annals of St-Bertin, 1991: 77). Yenilginin ardından Bulgarların Moravya'dan uzaklaşıp Franklara yaklaşma süreci başlayacaktır. Bu saldırının aynı zamanda Frank hakimiyetinde olan Hırvat topraklarına yönelik bir cephesi de vardı (Runciman, 1930: 91; Curta, 2006: 167). Boris Han aynı şekilde Sırlar üzerine de saldırdı. Muhtemelen Presiam'ın yenilgisinin intikamını almayı amaçlayan bu saldırı da Boris'in oğlu ile birlikte on iki soylu kişinin esir düşmesi neticesinde başarısızlıkla sonuçlandı (Constantine Porphyrogenitus, 1967: 154.). Sırların, güneye ve batıya doğru Bulgar genişlemesinin önündeki en büyük engel olduğu söylenebilir. Bir de yukarıda bahsedilen Boris Han'ın 852 yılındaki Makedonya ve Trakya üzerine saldırıları vardır. Bu son, sonucu meçhul sefer dışında Boris Han'ın ilk dönem askeri faaliyetlerinin tamamı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte herhangi bir toprak kaybı da söz konusu değildir.

Boris Han idaresindeki Bulgar devleti bundan sonra Bulgarların Hristiyanlaşmasıyla sonuçlanacak olan, detaylarını iyi bildiğimiz bir dizi karmaşık siyasi çekişmelerin ortasında kaldı. Bu çalışmanın konusu açısından detaylara girmenin gereksiz olacağı bu gelişmelerin odak noktasında 830'lu yıllardan itibaren şekillenmeye başlayan ve 860'lı yıllara gelindiğinde iyice güçlenmiş ve sınırlarını genişletmiş olan Moravya Krallığı yer almaktadır. Bulgarlar önce Moravya Krallığı ile yakınlaşmış ancak bir süre sonra Franklarla ittifak kurmuştur. Moravya Kralı Rostislav da buna karşı Bizans'a yönelmiştir. Neticede Bizans imparatoru III. Mikhail'in (842-867), 863'te hem karadan hem denizden ordu sevk etmek suretiyle Bulgar ülkesine yaptığı sefer sonucu Boris Han Hristiyanlığı kabul edeceğini bildirerek anlaşma talebinde bulunmuştur. Neticede Boris Han 864 yılında Mikhail adını alarak vaftiz olup Hristiyanlığı benimsemiştir (Ergan, 2020: 610-639; Fine, 1983: 112-119; Runciman, 1930: 96-104; Kayapınar, 2002: 635-636; Curta, 2006: 167-169.).

Bulgarlar, Franklar, Moravya Krallığı ve Bizans'ın dahil olduğu ve Boris Han'ın Hıristiyanlığı kabul etmesiyle sonuçlanan bu karmaşık dönem içerisinde şekillenen siyasi ilişkiler ve Bulgar Devleti'nin politikasını değerlendirirken A. Madgearu'nun da dikkat çektiği üzere özellikle Moravya ile ilişkilerde ticari kaygıların da gözetildiği dikkate alınmalıdır. Moravya genişlemesi Tisza vadisinde onları Bulgarlarla komşu hale getirmişti. Dolayısıyla Bulgarların hakimiyetinde bulunan Transilvanya'daki tuz ticareti tehlikeye girmişti. Bulgarların Moravya'ya karşı Franklarla ittifak yapmalarının altında dini hassasiyetler kadar ekonomik kaygılar da yatıyordu. Bulgarlar mevcut durumlarını korumak ve hatta mümkün olduğunca kuzey Transilvanya'ya kadar hakimiyetlerini genişletme peşindeydiler (Madgearu, 2002-2003: 49).

5. Symeon Dönemi (893-927) ve Sonrası

Knez Mikhaıl Boris, 889 yılında tahttan çekilmiş, bir manastıra kapanmış ve yerini oğlu Vladimir'e (889-893) bırakmıştı. Ancak Vladimir'in dış siyasette Frank yanlısı, dini konuda Hıristiyanlık karşıtı politikaları nedeniyle onu tahttan indirmiş yerine diğer oğlu Symeon'u geçirmiştir (Runciman, 1930: 133-134; Fine, 1983: 130-131; Kayapınar, 2002: 636). Bu dönemde devletin ticaret politikası açısından dikkate alınması gereken en önemli hadise "ortaçağın ilk ekonomik savaşı" olarak da adlandırılan 894-896 Bulgar-Bizans savaşıdır. Kaynaklarda savaşın sebebi olarak zikredilen hadise hem iki ülke arasındaki mevcut ticari durumu hem de Bulgar devletinin ticarete verdiği önemi göstermektedir. Theophanes Continuatus'ta geçen ve diğer bazı kaynaklar tarafından kısmi değişikliklerle kopyalanan bilgiye göre; İmparator VI. Leon'un (886-912) kayınpederi Basileopator Zaoutzes'in Mousikos adında hadım bir kölesi vardı. Onun da Staurakios ve Kosmas adında para canlısı iki tüccar dostu vardı. Bunlar Bulgar ticaretinden daha fazla kar etme amacıyla başkent İstanbul'daki Bulgar pazarını, Mousikos aracılığıyla Selanik'e taşıdılar ve Bulgar tüccarlarının ödediği vergiyi arttırdılar. Bulgarlar durumu Symeon'a iletince o da imparator VI. Leo'dan haksızlığın düzeltilmesini istedi. Ancak olumlu cevap alamayınca silahlanıp Bizans'a karşı harekete geçti (Theophanes Continuatus, 2015: 357; Symeon Logothetes, 2006: 275, Skylitzes, 2010: 169-170. Ayrıca savaşın sebebinin Bizans-Macar ittifakına bağlayan The Annals of Fulda, 1992: 135-136). Bizans kaynaklarının verdiği bilgiler bu şekildedir. Savaşın sebebinin esasen ekonomik değil de Bizans'ın Macarlarla ittifak (elbette bu ittifakın tarihini öne alarak) yapması (Howard-Johnston, 2000: 348, 350) veya kısa süre önce Vladimir'in Hıristiyanlıktan dönme ve sonrasında Symeon'un dini alanda Grekçeyi dışlayıp Bizans etkisini azaltma çabaları olduğu şeklinde iddialar mevcuttur (öne sürülen iddialar ve ilgili literatür için bkz. Leszka, 2011: 60-61). Bizans'ın hareketinin, Bulgarların Grek karşıtı politikası ile alakalı olması düşük bir ihtimal gibi görünmektedir. İmparator farklı ekonomik gayelerle hareket edilmiş olmalıdır. Ayrıca Leszka'nın da dikkat çektiği üzere önceki yaşamında İmparator, Bizans'ta eğitim almış, keşiş olmaya karar vermiş ve geri döndüğünde de siyasi işlerle ilgilenmeyip manastıra çekilmiş bir idarecinin, en azından Bizans açısından küçük bir mesele için savaşa girişeceğini hesap etmemiş olmalıdır (Leszka, 2011: 62).

Bahsedilen girişim Bizans açısından elbette ki iki tüccarın siyasi hırslarını tatminden daha başka ve daha büyük hedefler gözetiyordu. Bulgar pazarının Selanik'e taşınması, ekonomik faaliyetlerin alanını genişletme ve merkezdeki yoğunluğu azaltma gibi daha geniş bir ekonomik tedbir programının bir parçası olarak düşünülebilir (Bratianu, 1940: 33-36; Oikonomides, 1991: 245-248). Ancak Bulgarlar açısından bakıldığında Bizans ile kurulmuş olan ticari düzenin bozulduğundan ve Bulgar tüccarlara hem ek vergi yükü getirmesi ve hem de ticari güzergahı uzatması açısından ciddi zorluklar çıkardığı konusunda şüphe yoktur. VIII. yüzyılın başlarından beri Bulgarlar İmparatorlukla ticaretlerine büyük önem vermişlerdi. Artık Bulgar egemenliği büyük ticaret yollarına kadar uzanıyordu (Runciman, 1930: 143-144; Obolensky, 1971: 105). Yeni düzenleme, muhtemelen Tervel Han döneminde oluşturulan, kaos yıllarında Bulgarlar aleyhine bozulan, Kurum Han'ın çabalarıyla Omurtag Han döneminde tekrar yoluna giren Bulgarların Bizans ile yürüttüğü ticari ilişkileri sekteye uğratmıştı.

Bahsedilen değişiklikten önce diğer yabancı ülkelerden gelen tüccarlar gibi mallarını satmak için İstanbul'a gelen Bulgar tüccarlarına da *mitaton* (Ağır, 2016: 233-253; Bartusis, 1991: 1385) denen resmi bir kalacak yer tahsis ediliyordu. Onların başkentte kalma süresi her bir sefer için üç ile altı ay arasında

sınırlandırılmıştı ve kendi mallarını şehrin açık pazarlarında değil kendilerine ait *mitatonda* satmak zorunda idiler. Yine *mitatonda* getirdikleri mallardan yarısını kendilerinin yarısını ise alıcıların ödemek zorunda olduğu yüzde on vergi alınmıyordu. Bu özgürlük kısıtlamalarına karşılık Bizans yerel otoritelerinin sebep olacağı sıkıntılara ve müstakil tüccarların istismarlarına karşı garanti altına alınmışlardı. Bu meseleler Bizans ile diğer devletler arasında yapılan ticari anlaşmalar ile kararlaştırılmıştı ve uluslararası ticaret sisteminin bir parçası idi (Browning, 1975: 58-59). İşte bu düzenin bozulması Bulgar tüccarların keyfini kaçırmış ve Symeon'a şikâyetle bulunmalarına sebep olmuştu. Ve karşılarında kendileriyle aynı fikirde olan, halkının çıkarlarını korumaya istekli, bu uğurda savaşa girmekten geri durmayacak bir idareci bulmuşlardı.

Önceki yaşamının bir kısmını İstanbul'da geçirmiş, aldığı eğitim sonrası keşiş olmayı seçmiş, kendinden önceki idarecinin iktidardan uzaklaştırılması nedeniyle kendisinden beklentiler artmış ve tahta henüz oturmuş olmasından dolayı rüşünü ispat etme ihtiyacı içinde olan bir idareci olarak Symeon'un¹⁴ bu duruma seyirci kalması beklenemezdi. Ve öyle de oldu. Bizans'a karşı derhal harekete geçildi ve yeni aktörlerin ve ittifakların da dahil olduğu bir dizi savaşlar silsilesi sonrasında Bulgarophygon denen savaşta Bizans ağır bir şekilde mağlup edildi. Bulgar pazarına eski konumu iade edildi (Kazdal, 2022: 85-122; Runciman, 1930: 145-148; Fine, 1983: 137-140; Kayapınar, 2022: 636-637). Sonraki faaliyetlerine baktığımızda Symeon'un tek amacının tüccarları korumak olmadığını söyleyebiliriz. Zira Bizans üzerinde hakimiyet kurmak ve hatta Romalıların imparatoru olmak gibi oldukça büyük siyasi hedefleri vardı. Ancak ilk giriştiği savaşta bu gayelerin ne kadarına sahipti onu tam bilemeyiz ama ülke ticaretinin menfaatlerini savunmayı öncelikli hedefi olarak addettiğinden şüphe edilemez.

Sonraki dönemde, detaylarına girmemize konumuz açısından gerek olmayan Bizans ile sürdürülen uzun süreli savaşlar Bulgar ekonomisiyle birlikte Bulgar ticaretini de kötü etkilemiştir. Bu savaşların etkisiyle İstanbul'a giden veya oradan gelen ve Bulgar ülkesinden geçen uluslararası ticarete büyük bir kesinti olmuş olmalıdır. Bizans bu kesintiden Bulgarlara göre daha az etkilenmiştir çünkü bu ticaret, onların uluslararası ticaretinin bütünü içinde küçük bir bölümü oluşturuyordu ama Bulgarların yapabilecekleri her yöndeki ticarete ihtiyaçları vardı. Savaşlar sonunda şimdi barış gelmişti ama bütün ülke yorgun ve hoşnutsuzdu (Browning, 1975: 68; Runciman, 1930: 183). Öte yandan "ekonomik savaş"ın ardından Pannonia'ya yönelen Macar istilaları sonucu Transilvanya'daki tuz madenleri ve tuz ticareti de Bulgarların elinden çıkmıştı (Madgearu, 2002-2003: 57).

Böyle kötü ekonomik şartlar altında Petro (927-969), Symeon'un yerine Bulgarların başına geçti. Başa geçer geçmez de Bizans devleti ile bir anlaşma yaptı. Anlaşmadaki ekonomiyi alakadar eden tek madde Bizans'ın Bulgarlara vergi ödemesi (daha sonra Bizans tarafından bu verginin Petro ile evlenen Prenses Maria'nın masrafları için ödendiği iddia edilecektir) ile ilgili madde idi (Symeon Logothetes, 2006: 326-329, Skylitzes, 2010: 215-216; Runciman, 1930: 180-181; Fine, 1983: 161). Ne bu anlaşmada ne de Petro döneminin daha sonraki hadiseleri içerisinde doğrudan devletin ticaret politikasının göstergesi olabilecek herhangi bir gelişme kaynaklara geçmemiştir. Zaten Petro dönemi Bulgar devletinin zayıflama ve dağılma dönemi oldu. Onun ölümünden sonra Bizans'ın 971'deki seferi ile ağır bir darbe alan Tuna Bulgar Devleti, 1018 yılına kadar siyasi varlık mücadelesi sürdürmüşse de başarılı olamamıştır (Runciman, 1930: 198-252; Fine, 1983: 161-201; Kayapınar, 2002: 637-638). Bununla birlikte Bizans ile ittifak yapıp Bulgarlara saldıran Rus Knezi Svyetoslav'ın *Rus Ana Vakayinamesi*'e geçmiş olan Bulgar ülkesi hakkındaki sözleri Bulgarlarda ticaretin durumu hakkında oldukça önemli bir gösterge durumundadır. Svyetoslav, Bulgar ülkesine geldikten sonra, 968 yılında Peçeneklerin Kiev'i işgali üzerine başkentini kurtarmak için Kiev'e hareket etmişti. Peçenek tehlikesinin bertaraf edilmesinin ardından Bulgar ülkesine geri dönmek isteyen Svyetoslav, annesinin engelleme çabası üzerine annesine şu sözleri söylemişti: "Kiev'de kalmayı umursamıyorum, ancak Tuna kıyısındaki Pereyaslavets'te yaşamayı tercih ederim, çünkü orası tüm zenginliklerin toplandığı krallığının

¹⁴ Bulgar pazarının taşınması tarihi kronolojik olarak bazı zorluklar çıkarmaktadır. Konu hakkında yapılan çalışmalar sonucu hadisenin 891 veya 892'de vuku bulduğu genel kabul görmüştür. Bu durumda pazarın taşınması Vladimir döneminde gerçekleşmiş ve Symeon başa geçtiğinde Bizans ile yaşanan bu sıkıntıyı bir sorun olarak kendi önünde bulmuştur. Tarihlendirme ile ilgili çalışmalar ve teklifler için bkz. Leszka, 2011: 60.

merkezidir; Yunanistan'dan altın, ipek, şarap ve çeşitli meyveler, Macaristan ve Bohemya'dan gümüş ve atlar, Rusya'dan kürk, balmumu, bal ve köle.” (The Russian Primary Chronicle, 1953: 86). Bu sözler Bulgarların uluslararası ticaret açısından önemli bir konumda olduğunu, ülkenin de zengin ve refah içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç

Kurulduğu 681 yılından, yıkıldığı 1018 yılına kadar geçen uzun süreç içerisinde Tuna Bulgar Devleti, yaşadığı dönemin ve bulunduğu coğrafyanın en güçlü devletlerinden biri haline gelmiştir. Bulgar idareciler, kuşkusuz köklü bir devlet geleneğine sahip olmanın kazandırdığı tecrübenin de etkisiyle siyasi gücün en önemli unsurlarından biri olan devletin ekonomik açıdan güçlenmesine de azami ehemmiyet göstermişlerdir. Bu durumun en net tezahürü Bulgar hükümdarları tarafından uygulanan ticaret politikasında ortaya çıkmaktadır. Daha kuruluşun itibaren bilinçli bir ticaret politikası izlendiğine dair göstergeler mevcuttur. Genel olarak bakıldığında, ticari etkinlik açısından biraz sönük kalan VIII. yüzyıldaki fetret dönemi, Hıristiyanlaşmanın vuku bulduğu Boris Han dönemi ve çöküş yıllarını simgeleyen Petro dönemi istisna edildiği takdirde öteki dönemlerin neredeyse tamamında aktif bir ticaret politikası uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu konuda öncelikle üzerinde bulunulan coğrafyanın imkanlarından azami derecede istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunun için de öncelikli hedef bölgedeki ticaret yolları üzerinde hakimiyet sağlanmaya çalışılması olmuştur. Tervel Han'dan itibaren bu yönde sürdürülen bilinçli çabalar dikkat çekmektedir. Bulgar ülkesine en yakın ana ticaret merkezi Bizans ve onun başkenti olduğu için Bulgar hükümdarları bu konuda sık sık Bizans ile karşı karşıya gelmişlerdir. Dolayısıyla Bizans-Bulgar ilişkileri konusunda Bulgarların ticari hassasiyetlerinin önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Bulunduğu coğrafyada sürdürülen ticareti ve işleyen ticaret yollarını kontrol etme konusunda Tuna Bulgar Devleti tıpkı kendinden önceki Göktürkler ve Hazarlar ile kendinden sonraki Türkiye Selçukluları gibi aynı politikayı uygulamıştır. Yine bu devletler gibi ticaret yolları üzerinde devlet kontrolünün ve ticari faaliyetleri devlet güvencesine almanın ticaretin gelişmesindeki rolünün bilincinde olan Bulgar idarecileri imkân dahilinde daima önceliği bu alana vermişlerdir. Dikkat çeken bir diğer husus ise Bulgar hükümdarlar tarafından uygulanan ticaret politikalarının bilinçli bir şekilde birbirini devamı olmasıdır. Tervel'in, Kurum'un, Omurtag'ın, Symeon'un politikaları arasında genel bakış açısı ve arzulanan hedef bakımından bir fark yoktur. Adeta birinin yarım bıraktığı işi diğeri tamamlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla Tuna Bulgar Devleti kuruluşundan yıkılışına kadar adeta bir bütün olarak aynı ticaret politikasını uygulamıştır. Rus lider Svyetoslav'ın sözleri gelinen noktada uygulanan ticari politikanın sonucu olarak ülkedeki refah düzeyinin ulaştığı düzeyi göstermesi açısından son derece önemlidir.

Kaynakça

- Ağır, A. (2016). Bizans Başkentinde Müslüman Tacirler İçin Mimarlık: *Mitaton*. P. Magdalino-N. Necipoğlu (Eds.), *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul, 24-27 June 2013* içinde (s. 233-253) İstanbul: Koç University Research Center for Anatolian Civilizations.
- Ahmetbeyoğlu, A. (1989). Omurtag Han (814-831). *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 34, 42-46.
- Ahmetbeyoğlu, A. (1994). Bulgar Hakanlar Listesi. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 14, 1-8.
- Ahmetbeyoğlu, A. (1996). Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi. *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, Bildiriler, 29-31 Mayıs 1995* içinde (ss. 15-27). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2020). Tuna Bulgar Devleti'nin Kaos Yılları. Z. İskefiyeli-M. B. Çelik (Ed.) *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde, Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan* içinde (Cilt 1, ss. 84-91). Ankara: Nobel Yayınları.

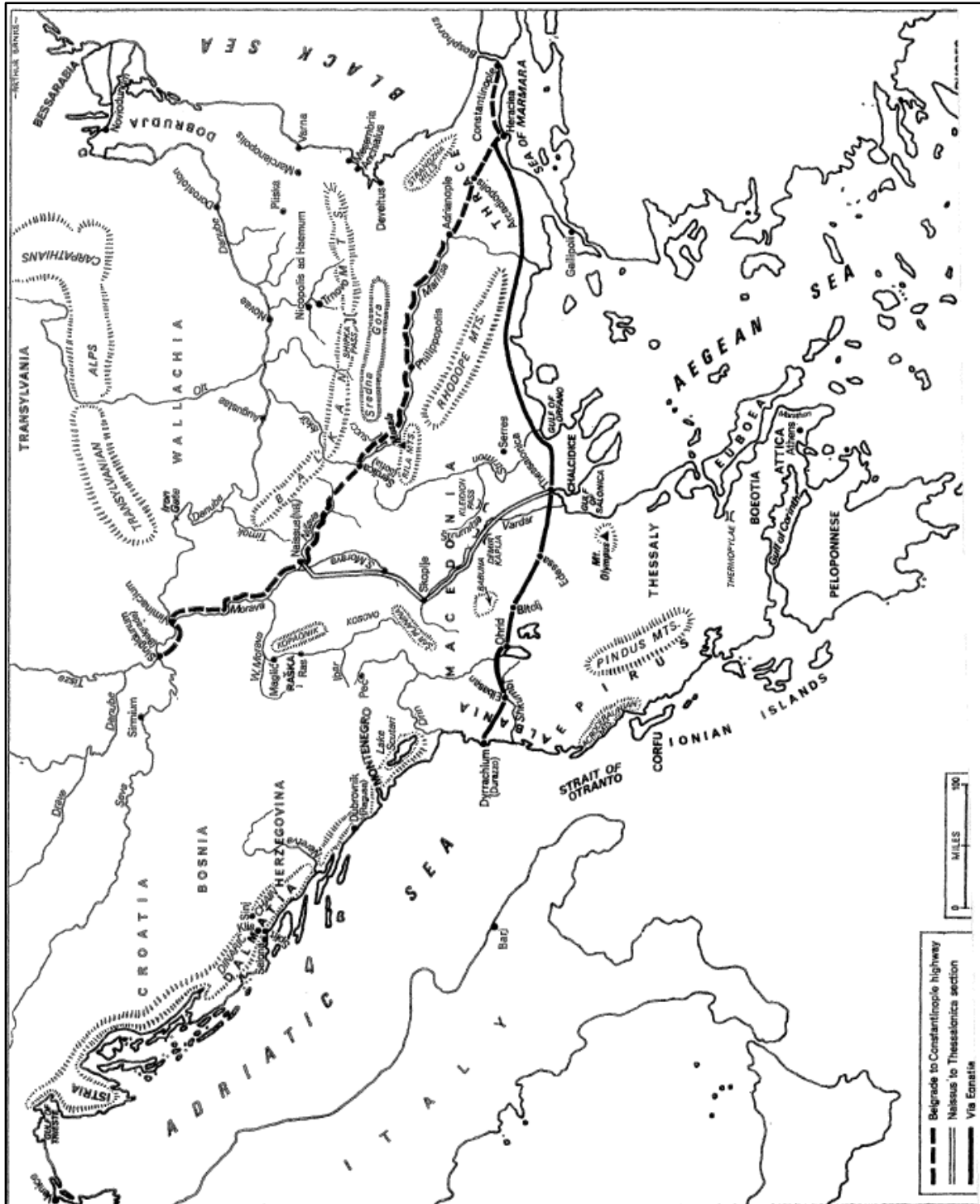
- Avramea, A. (1999). MÖ. 2. Yüzyıl ile MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia'nın Güzergâhı ve İşlevi. Elizabeth A. Zachariadou (Ed.). *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia, 1380-1699* içinde (Ö. Arıkan-E. G. Tekin-T. Altınova, Çev. ss. 3-7). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Avramea, A. (2002). Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries. Angeliki E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (Vol. I, ss. 57-90). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks.
- Bartusis, M. C. (1991). Mitaton. *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde (Vol. 2, s. 1385). New York-Oxford: Oxford University Press.
- Bratianu, G. I. (1940). Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Leon VI à Thessalonique. *Sbornik v pamet na Prof. Petir Nikov* içinde (ss. 30-36). Sofya: Pechatnitsa Kultura.
- Browning, R. (1975). *Byzantium and Bulgaria, A Comparative Study Across The Early Medieval Frontier*. London: Temple Smith.
- Bury, J. B. (1910). The Bulgarian Treaty of A.D. 814, and the Great Fence of Thrace. *The English Historical Review*, 25 (98), 276- 287.
- Cankova-Petkova, G. (1963). Bulgarians and Byzantium during the First Decades after the Foundation of the Bulgarian State. *ByzantinoSlavica*, 24, 41-53.
- Cankova-Petkova, G. (1976). Deux contributions à l'histoire des rapports bulgare-byzantins au IXe siècle. *Byzantinoslavica*, 37, 36-45.
- Carolingian Chronicles. (1970). *Royal Frankish Annals and Nithard's Histories*. (B. W. Scholz, B. Rogers, Transl.) Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Constantine Porphyrogenitus. (1967). *De Administrando Imperio*. (Gy. Moravcsik, Ed., R. J. H. Jenkins, Transl.). Washington D.C.: Dumbarton Oaks.
- Curta, F. (2006). *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curta, F. (2011). Linear Frontiers in the 9th Century: Bulgaria and Wessex. *Quaestiones Medii Aevi Novae*, 16, 15-32.
- Curta, F. (2022). Bulgaria beyond the Danube: Water under the Bridge, or is there More in the Pipeline?. D. M. Istrate-D. I. Mureşan-G. T. Rustoiu (Eds.), *Christianization in Early Medieval Transylvania, The Oldest Church in Transylvania and Its Interpretation* içinde (ss. 57-77). Laiden-Boston: Brill.
- Dujčev, I. (1965). La chronique Byzantine de l'an 811. *Travaux et Memoires*, 1, 205-254.
- Ergan, G. (2020). Tuna Bulgarlarının Hristiyanlığı Kabul Etmesinin Siyasi Nedenleri. (G. Ergan, Çev.) *Journal of International Eastern European Studies*, 2(2), 610-639.
- Fehér, G. (1999). *Bulgar Türkleri Tarihi*. (Heyet, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fehér, G. (2010). Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü - Türk Kültürünün Avrupa'ya Tesiri. *İkinci Türk Tarih Kongresi, Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler, İstanbul 20-25 Eylül 1937* içinde (ss. 290-320). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fine, J. V. A. (1983). *The Early Medieval Balkans, A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Genesios. (1998). *On The Reigns of the Emperors*. (A. Kaldellis, Transl. and Commentary). Canberra: Australian Association for Byzantine Studies.
- Gjuzelev, V. (1988). The Protobulgarians: A Pre-History of the Asparouhian Bulgaria. *Medieval Bulgaria, Bizantine Empire, Black Sea, Venice, Genoa* içinde (ss. 11-80). Villach: Verlag Baier.

- Golden, P. B. (2006). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (Osman Karatay, Çev.) Çorum: Karam Yayınları.
- Howard-Johnston, J. (2000). Byzantium, Bulgaria and the Peoples of the Ukraine in the 890s. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, VII, 342-356.
- Jordanes. (1915). *The Gothic History of Jordanes*. (C. C. Mierow, Transl. and Commentary). London: Princeton University Press.
- Kafesoğlu, İ. (1985). *Bulgarların Kökeni*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Karatay, O. (2010a). Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2, 1-18.
- Karatay, O. (2010b). Kurum Han Döneminde Tuna Bulgarları (803-814). *Turan*, 12, 101-108.
- Karatay, O. (2013). Tuna Bulgarları. O. Karatay-S. Acar (Ed.), *Doğu Avrupa Türk Tarihi* içinde (ss. 273-294). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kayapınar, A. (2002). Tuna Bulgar Devleti (579-1018). H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca (Ed.), *Türkler* içinde (Cilt 2, ss. 630-640). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kazdal, A. (2022). *Tuna Bulgar Kağanı Simeon ve Dönemi (863-927)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kazhdan, A. & Oikonomides, N. (1991). Kommerkiarios. *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde (Vol. 2, s. 1141). New York-Oxford: Oxford University Press.
- Kurat, A. N. (1979). Bulgaristan. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, ss. 796-801). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Küçüksipahioğlu, B. (2008). Ankhialos Savaşı'nın Sonuna Kadar Bizans-Bulgar İlişkileri. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 14, 209-226.
- Laiou, A. E. (2012). Regional Networks in the Balkans in the Middle and Late Byzantine Periods. C. Morrisson (Ed.), *Trade and Markets in Byzantium* içinde (ss. 125-146). Washington D.C.: Dumbarton Oaks.
- Leszka, M. J. (2011). The Monk versus the Philosopher From the History of the Bulgarian- Byzantine War 894-896. *Studia Ceranea*, 1, 55-70.
- Madgearu, A. (2001). Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania. *Ephemeris Napocensis*, 11, 271-283.
- Madgearu, A. (2002-2003). Transylvania and the Bulgarian Expansion in the 9th and 10th Centuries. *Acta Musei Napocensis*, 39-40(2), 41-62.
- Madgearu, A. (2005). Salt Trade and Warfare: The Rise of the Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania. F. Curta (Ed.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages* içinde (ss. 103-120). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Marinow, K. (2014). The Haemus Mountains and the Geopolitics of the First Bulgarian Empire: An Overview. *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*, 51, 19-32.
- Mesûdî. (2018). *Kiâbü't-Tenbih ve'l-İşraf*. (Ramazan Şeşen, Çev.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Mutaftçiev, P. (1943). *İstoriya na bılgarskiya narod* (Cilt 1). Sofiya: İzdatelstvo Bılgarska Kniga.
- Nikephoros Patriarch of Constantinople. (1990). *Short History*. (C. Mango, Text, Transl. and Commentary). Washington DC: Dumbarton Oaks.
- Obolensky, D. (1971). *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453*. New York: Praeger Publishers.

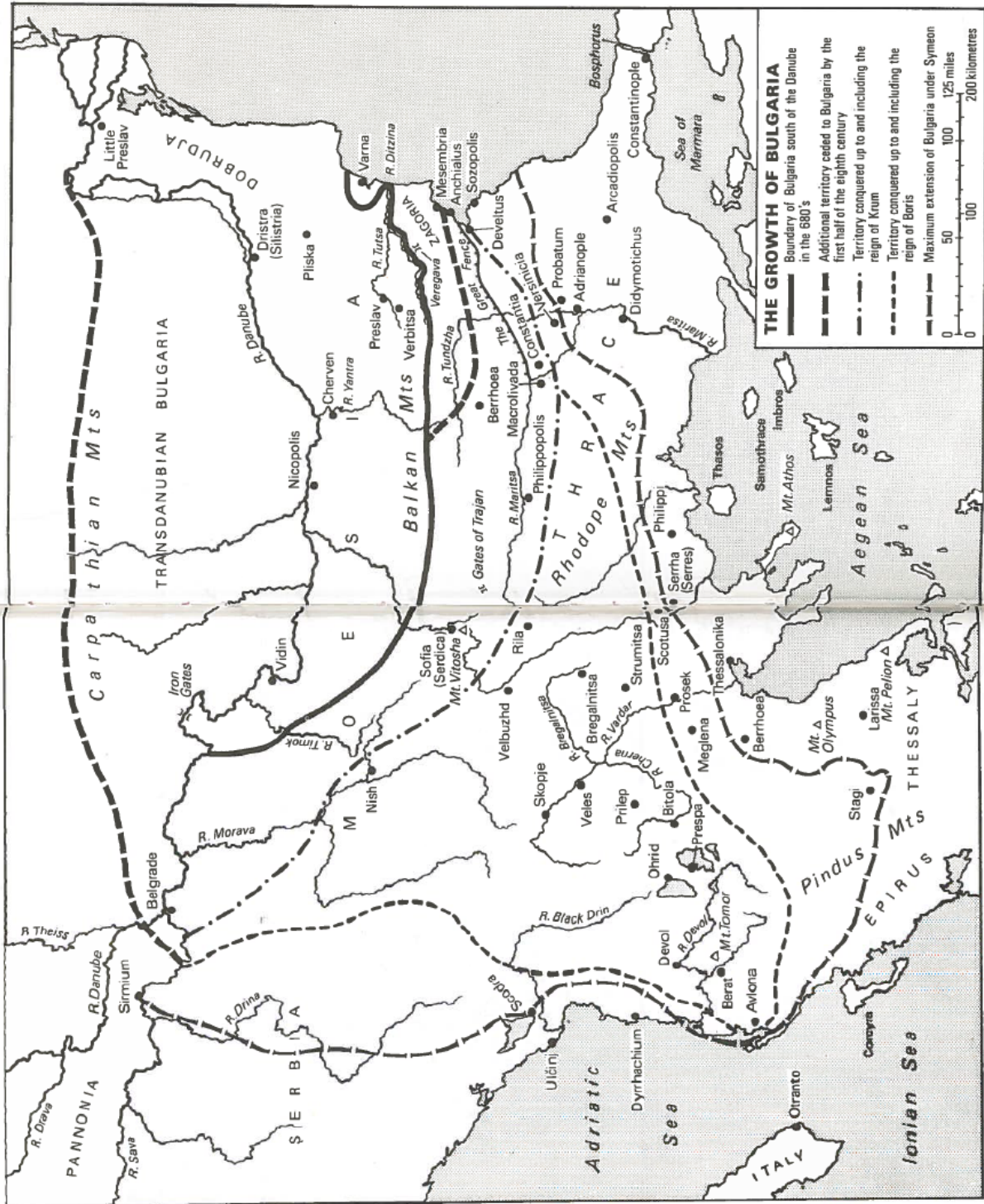
- Oikonomides, N. (1988). Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716. P. Dinekov et al. (Eds), *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia: Studies on the Slavo-Byzantine and West-European Middle Ages, In Memoriam I. Dujchev* içinde (Vol 1, ss. 29-31). Sofia: Centre for Slavo-Byzantine Studies.
- Oikonomides, N. (1991). Le kommerkion d'Abydos, Thessalonique et la commerce bulgare au IXe siècle. V. Kravari, J. Lefort, C. Morrisson, P. Lethielleux (Eds.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, VIIIe –XVe siècle* içinde (Tome 2, ss. 241-248) Paris: P. Lethielleux.
- Ostrogorsky, G. (1995). *Bizans Devleti Tarihi*. (Fikret İşıltan, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Petkov, K. (2008). *Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Centuries: The Records of a Bygone Culture*. Leiden-Boston: Brill.
- Primov, B. (1978). Bulgaria in the Eighth Century: A General Outline. *Byzantino-Bulgarica*, V, 7-40.
- Priscus. (1983). *Fragments*. R. C. Blockley (Ed.), *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire, Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* içinde (Vol II, ss. 222-402). Liverpool: Francis Cairns.
- Runciman, S. (1930). *A History of the First Bulgarian Empire*. London: G. Bell&Sons Ltd.
- Scriptor Incertus. (1842). *Historia de Leone Bardae Armenii filio*. I. Bekker (Ed.), *Leonis Grammatici, Chronographia* içinde (ss. 335-362). Bonn.
- Skylitzes, J. (2010). *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*. (J. Worthley, Transl.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sophoulis, P. (2007-2008). When did the Battle of 'Leo's Hill' Take Place? A Note on the History of Byzantine-Bulgar Relations in the Early Ninth Century. *Vyzantinos Domos*, 16, 201-212.
- Sophoulis, P. (2012). *Byzantium and Bulgaria, 775-831*. Leiden-Boston: Brill.
- Stephenson, P. (2006). About the Emperor Nikephoros and How He Leaves His Bones in Bulgaria: A Context for the Controversial Chronicle of 811. *Dumbarton Oaks Papers*, 60, 87-109.
- Symeon Logothetes. (2006). *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*. (S. Wahlgren, Ed.) Berlin-New York: Walter de Gruyter [İng. Trc. Symeon Logothetes. (2019). *The Chronicle of the Logothete*. (S. Wahlgren, Transl. and Commentary). Liverpool: Liverpool University Press].
- Şan, E. (2017). Tuna Bulgar Hanlığı-Bizans İmparatorluğu Münasebetlerine Dair Ortaçağ İslam Kaynaklarındaki Haberler. E. Şan (Ed.) *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı* içinde (ss. 525-546). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- The Annals of Fulda*. (1992). (T. Reuter, Tansl.) Manchester-New York: Manchester University Press.
- The Annals of St-Bertin*. (1991). (J. L. Nelson, Transl.). Manchester-New York: Manchester University Press.
- The Russian Primary Chronicle, Laurentian Text*. (1953). (S. H. Cross-O. P. Sherbowitz-Wetzor, Transl.) Cambridge, Mass.: The Mediaeval Academy of America.
- Theophanes Continuatus. (2015). *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Libri I-IV*. (J. M. Featherstone-J. Signes-Codoñer, Ed.) Boston/Berlin: De Gruyter.
- Theophanis. (1883). *Chronographia*. (C. De Boor, Ed.) Leipzig [İngilizce terc. Theophanes Confessor. (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. (C. Mango-R. Scott, Transl. and Commentary) Oxford: Clarendon Press.].
- Treadgold, W. (1984). The Bulgars' Treaty with the Byzantines in 816. *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, IV, 213-220.

-
- Treadgold, W. (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. California: Stanford University Press.
- Uçar, H. (2021). 9. Yüzyıl Bizans Kroniği Scriptor Incertus (811 Kroniği). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127 (251), 367-374.
- Whittow, M. (1996). *The Making of Byzantium, 600-1025*. Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Zlatarski, V. (2007). *İstoriya na bilgarskata dirjava prez Srednite vekove* (Cilt I/1). Sofiya: İzdatelstvo Zakhariï Stoyanov.
- Zlatarski, V. N. (1980-1981). Kurum Han. (M. T. Acaroğlu, Çev.) *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, 125-146.

Ekler:

Harita 1: (Obolensky, 1971: 4).

Harita 2: (Browning, 1975: 10-11).

Extended Abstract

Bulgars had succeeded in establishing an independent state in the northern steppes of the Black Sea under the leadership of Kubrat Khan in the first half of the 7th century. However, this state, which weakened upon the death of its founder, lost its political existence as a result of the dispersal of Kubrat Khan's five sons in different directions. The third son of Kubrat, Asparuh Khan, came to the Lower Danube region with his tribes and succeeded in establishing a state in 681, in which the Byzantine State approved its independence. While the foundations of the state were strengthened during the successful administration of Tervel Khan, who came after Asparuh, the interregnum period that followed immediately shook the central authority, but it did not reach a size that would endanger its existence. The state, which recovered at the end of the 8th century, reached the peak of its power with Kurum Khan. However, after that, Slavicization and Christianization had passed the preventable level. After Boris Khan's conversion to Christianity, the Bulgarian State, which became a Christian Slavic state as a result of the regulations on language and writing, reached the second peak of its political power during the reign of Symeon. The administrators who came after him could not display the same successful management. As a result of Basil II's long-term Bulgarian wars, the state lost its political existence.

Since the first time they came to the Danube river-banks, the Bulgarians have evaluated the economic potential of their new homeland quite appropriately and have engaged in some economic activities. Agriculture and trade took the first place in this respect. As a matter of fact, after the completion of the establishment, we see that an active trade policy has been implemented since the reign of the second ruler, Tervel Han. Undoubtedly, the experience stemming from their dealings with commercial activities while they had been still in the north of the Black Sea also contributed to this situation. Therefore, it was inevitable for the Bulgarians, who were understood to be a society prone to trade from their activities in the geography they came from, to continue the same commercial activities in the Danube.

The first event that we can evaluate in terms of the trade policy of the Danube Bulgarian State is an agreement between the Bulgarians and Byzantium in 716, during the reign of Tervel Khan. We are aware of this agreement in 812 when Kurum Khan made demands for an agreement from Byzantium. The related demands contained four basic items: firstly, the determination of the border between Byzantium and the Bulgarian State, secondly the amount of tax to be paid to the Bulgarians, thirdly the mutual return of refugees to their countries, and lastly, the state control over trade between the two countries. It is understood that two of these four articles were present in the agreement in 716, and the other two were the current demands of Kurum Khan.

The border-related article, one of article of the agreements in 716, was important in terms of the state's trade policy. With the new determined border, the Bulgarian State was beginning to expand towards the Northern Thrace plain. This expansion was very important in two respects. First, the Bulgarian border was based on the Belgrade-Istanbul road, one of the two most important main roads that provided the communication of Byzantium with the West. This allowed the Bulgarians to control the commercial traffic operating here. Secondly, the Bulgarians had come to dominate the hinterland of the most important commercial ports of the Eastern Black Sea Region. Thus, the Bulgarians had established a connection with both the most important trade ports of Byzantium in the Balkans and the most important land trade route for that period. All these show that the Bulgarians were in an effort to seize important trade routes and centers during the Tervel Khan period.

In the period of Kurum Khan, there was a conscious expansion activity in the south direction. It seems that an effort was being made to establish a dominance on the trade routes again. One of the articles in Kurum Khan's peace proposal stated that "those who do business in both countries must be certified with certificates and seals, and the property of those who do not have a seal will be confiscated by the treasury." It is clear that the aim is to have those engaged in commercial activities under the direct control of the state and therefore to record economic activities. In this way, smuggling will also be prevented. From this point of view, it is possible to say that the article brings a regulation to commercial activities. This indicates the existence of a previous trade. Trade relations, which were likely to have been interrupted by the wars of Constantine V, began to revive. It is understood that Kurum Khan wants to tidy up these commercial activities. During the period of Kurum Khan, the Belgrade-Istanbul road came under the control of the Bulgarians with the capture of Serdika, and the Niş-Thessaloniki road with the occupation of Macedonia. Therefore, it can be said that a policy trying to dominate the trade routes was followed in the Kurum Khan period, just as it was in the Tervel Khan period.

During the reign of Omurtag Khan, a Thirty Year Peace treaty was signed with Byzantium. The border determined by this agreement allowed the Bulgarians to take over the main trade route in the east-west direction. In addition, archaeological findings belonging to this period shows that the Bulgarians established dominance in Southern Transylvania in the first half of the 9th century. The establishment of dominance in Southern Transylvania was important in terms of controlling the salt mines and salt trade in that region. Later, in 892, that

---

the King of East Franks demanded the Bulgarians to stop their salt exports to Moravia during his war against Moravia, shows the Bulgarian control over the salt mines clearly.

In the following period, it was tried to establish dominance over Macedonia. The importance of establishing dominance in Macedonia stems from the fact that it also provides control on the Thessaloniki-Naissus road in terms of trade. Here again, the idea of controlling trade routes comes to the fore.

The relocation of the Bulgarian market to Thessaloniki created serious difficulties for Bulgarian merchants in terms of both disrupting the commercial order established with Byzantium, imposing additional tax burden on Bulgarian merchants, and prolonging the trade route. Immediately action was taken against Byzantium and at the end of the wars, the Bulgarian market was restored to its former position. There can be no doubt that Symeon considers defending the interests of the country's trade as its primary objective.

The aim of this study is to determine the principles of the trade policy carried out by the rulers of the Danube Bulgarian State, which ruled between the specified dates. Accordingly, the subject of commercial activities in Bulgarians, which can be the subject of a separate study, will not be discussed and only the policy followed by the state in this field of economy will be tried to be determined.